

भर्तृहरिनी विभ्रंति

१

मध्यकालीन वैरागी राजा भर्तृहरि आपणी भारतीय सस्कृतिनो एक खास प्रतिनिधि छे एनो इतिहास क्याथ मळतो नथी, पण दत्तकधामा अने लोकगीतोमा एणे सार सरखु नाम मेळव्यु छे जो तमे हिंदुस्ताननी मुसाफरी तीर्थयात्रानी, एटले के सस्कृतिनी, दृष्टिए करो तो अनेक ठेकाणे तमने भर्तृहरिनी गुफाओ बताववामा आवगे आ ठेकाणे भर्तृहरिए तप कर्यु, आ ठेकाणे एमणे फलाणो चमत्कार करी बताव्यो, वगेरे परपरागत अथवा जोडी काढेली हसीकत कहेनारा लोको तमने अनेक ठेकाणे मळगे

भर्तृहरिने नामे चढेल्ला अनेक प्रथो छे पण भर्तृहरिनु नाम लेतावेत एना नीति, शृंगार अने वैराग्य ए त्रण शतको ज खास ध्यानमा आवे छे

भर्तृहरिना व्यक्तिगत जीवन विषे पण आपणी पामे ज्ञाशी हसीकत नथी भर्तृहरि राजा हतो अथवा उज्जयिनीना राजा विक्रमनो जानो अथवा मोटो भाई हतो. ए मोटो भाई होय तो एने राज्यनो लोभ न हतो एणे पोताना भाईने राज्य सोंपी दई पोते वैराग्यनो मार्ग लीधो नाथ-सप्रदायमां भगी जई हठयोग, रसविद्या, मंत्रविद्या आदि

અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી આપનારી વિદ્યાઓનો એને અભ્યાસ કર્યો, મહાદેવની અને વેદાન્તવિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી હિમાલયમા ગંગાને કિનારે એને પરમ શાન્તિ મળી, અને અન્તે તે પરબ્રહ્મમાં લીન થયો, આટલી જ ચીના આપણી પાસે છે

ભર્તૃહરિ જ્યારે રાજવિલાસ ભોગવતા હતા ત્યારે પોતાની રાણી પિંગલા ઉપર અનહદ આશક હતા પણ રાણીનું મન રાજા ઉપર ન હતું, પણ ઘીજે હતું. એ માણસનું મન રાણી ઉપર ન હતું પણ કોઈ દાસી ઉપર હતું, અને એ દાસી મનથી રાજા પર આશક હતી. એવી સ્થિતિમા એક સન્યાસીએ રાજાને અમૃતફલ આપ્યું. રાજાએ પોતે સ્વાઈને અમર થવાને બદલે એ ફલ વહાલી રાણીને આપ્યું. ઉપર વતાવેલા કારણે એ ફલ પરતું પરતું ફરી રાજા પાસે આવ્યું. એટલે રાજાનો ભ્રમ માગ્યો, એની દ્વિષ આસક્તિ નષ્ટ થઈ અને એને વૈરાગ્ય સેવન કર્યું અને પેલા ફલનો નાશ કર્યો. એવી એક વાર્તા હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમા પ્રચલિત છે. પેલું અમૃતફલ કોઈએ સાધુ હોત તો સાચો બનાવ આપણને કહેવા એ વ્યવિત જીવતી હોત. પણ તેમ ન થવાથી કેવલ ઉપરની દંતકથા અથવા ક્વિવદન્તી જ અમર થઈ શકી. ભર્તૃહરિ જે નાથસપ્રદાયની પરંપરાના હતા એ સપ્રદાયના સાહિત્યમાં ઉપરની વાર્તા કથાય જડતી નથી. અમને લાગે છે કે ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યબોધક એવા એક શ્લોક ઉપરથી લોકોએ એ વાત પાછલથી યોજી કાઢી હશે.

અને એમ થયાનું કારણ પણ સમજાય એવું છે. ભર્તૃહરિને એક એક શ્લોકમાં એકાદ સુદર વાર્તા અથવા પ્રસંગ ગોઠવી દેવાની ટેવ છે અને એ કલામાં એણે અસાધારણ સફલતા પણ મેળવી છે. 'જેના માથામાં ટાલ પઢી હતી એવો એક અભાગિયો આરામને અર્થે તાડના કાઢ તલે પહોંચ્યો, ત્યાં એના દુર્દેવે ઉપરથી એક તાડનું ફાટ અચૂક એના માથા પર પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો.' 'પાણીમાં દૂધ મળ્યું, તને દૂર કરવા દેવતાએ ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ એ બે વચ્ચેના મિત્રાચારી તૂટી નહિ.' 'એક સપ પેટીમાં ઘણા દિવસથી પુરાયો હતો, ત્યાં એક ઉદરને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે ચાલે આપણ આ પેટીને કાણુ પાઠીને અંદર જઈ જોઈએ એણે તેમ કર્યું. પડી શું ? મૂંઝા સર્પને ઉજાણી મઢી અને બહાર જવાનો રસ્તો પણ મળ્યો' એવી એવી રસિક વાર્તાઓ ઓઠામાં ઓઠા શબ્દોમાં વ્યવસ્થા કરવાની ભર્તૃહરિને હોંશ હોય છે. ઉપર કહેલી વાત આમાની જ એક હોઈ શકે. તે પ્રથમ-પુરુષી છે એટલા ઉપરથી જ તને ભર્તૃહરિની જીવનકથા માનવામાં આવી હશે. લોકહૃદયને આવી વાતો મામૂલનાં અને કહેવાનો શોર હોય છે, એટલે એના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ રાખે કે ન રાખે, પણ એ જગતપ્રીતીએ તો ચંડચાની જ.

એક ટેકણે એમ પણ કહ્યું છે કે રાત્રા ભર્તૃહરિએ અનેક વાર સન્યાસ લીધો હતો એ વાત જો સાચી માનીએ તો એનો અર્થ એ થાય છે કે સન્યાસ લીધા પછી ભર્તૃહરિ પાઠા મૃદસ્થાશ્રમમાં આવ્યા હતા. ચોદ્ધ લોકોમાં આમ

કરવાની છૂટ હોય છે. હિંદુધર્મમાં આવી પાછી પાની કરવી મહાપાપ ગણાયું છે.

ભર્તૃહરિની કવિતા વાંચતા એવો હ્યાલ નથી આવતો કે આ કોઈ રાજા લખે છે રાજા લખે તે રાજાની ભૂમિકા ઉપર રહીને લખે, અથવા જો વીજી કોઈ ભૂમિકા ધારણ કરીને લખે, તોય તેમાં રાજત્વ તો ક્ષત્રીકી ઊઠે જ. અહીં રાજાના વૈભવની અદેસાઈ કરનાર અને ત્યાં સંહિત થવાથી રાજવૈભવનો તિરસ્કાર કરનાર કોઈ પંડિત વોલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની ઉપમાઓ અને એનાં રૂપકો, એની આશાઓ અને એની આકાંક્ષાઓ, વધી સામાન્ય જનતાની કોટિની છે.

જૂના વયતમાં કેટલાક લોકો સરસ કવિતાઓ લખી તે રાજાને નામે ચડાવી દેતા - આજે પણ દેતા હશે - અને રાજા પાસેથી ઘણું ધન મેળવી એનાં ગુણગાન ગાતા રહેતા અહીં એવો જ કોઈ રાજદરવારમા નિરાશ થયેલો સંહિત પંડિત 'શાકાય વા સ્થાન, લવણાય વા સ્યાત્' કહીને પાઠો ફરતો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

પણ આમ રાજત્વને ઉતારી પાડનાર કવિતા કીર્તિનો લોભી કોઈ રાજા પોતાને નામે ચડવા નહિ દે અને સાચા રાજાને વારેઘડીએ અચૂક દરવારી પંડિતની જ ભૂમિકા ઉપર જવાનું ન ગમે. ત્યારે સાચી ધીના શી હશે ?

કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ વધા ઓકો ભર્તૃહરિએ અથગા કોઈ એક માણસે લખેલા નથી;

પણ સસ્કૃત સાહિત્યમાથી મર્તૃહરિય વીળી કાઢેલા સુમાપિતો જ છે ત્રણે શતકમા આવેલા શ્લોકો છુટા-છવાયા છે એ વિષે શકા નથી એમા કોઈ સઘ્ગસૂત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિકાનો વિકાસ મોઠપેલો નથી એ વાત સાચી છે પણ તેટલા પરથી એક યા ધીજી કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ એમ તો જગન્નાથ પઢિતના ‘મામિનીવિલાસ’ના શ્લોકો પણ છુટાછવાયા જ છે કોઈ ટીકાકાર એમા સઘ્ગસૂત્રની યાંજના ઠોમી વેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા જોતા તે એક જ વ્યક્તિનું લક્ષણ છે એમ માનવામા વાધો નથી આવતો આમા વિચારોનું અસામજસ્ય ક્યાય નથી દેખાતું શૈલીમાં પણ શાલ સાથે કાવડો સીવી કાઢ્યા જંડુ ક્યાય નથી લાગતું આંતરિક એકતાને કારણે હોય અથવા લાંબા વચનની પરપરાને કારણે હોય, આ શતકોનો કર્તા એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલો સસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શકા નથી રહેતી

ધીજી વાંચુએ, આમાના એક વે શ્લોકો કાલિદાસના નાટકોમા પણ મળે છે ‘ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવ ફલોદ્ગમૈ’ જેવો શ્લોક કાલિદાસની શૈલીમાં પણ એટલો જ મઢી શકે છે ‘અનાદ્રાત્ પુષ્પ’ એ શ્લોક પણ વન્ને કવિઓની શૈલીમા શોમે એવો છે અને કાલિદાસ, માસ આદિ કવિઓએ ધીજા

કોઈના શ્લોકો પોતાની કૃતિમા વાપર્યાનો પુરાવો નથી. ભર્તૃહરિના શતકોમાં પાછળથી કેટલાક લોકોએ હોંશે હોંશે પ્રક્ષેપ ઉમેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી પણ કાશ્મીરના મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના ‘ઔચિત્યવિચારચર્ચા’ નામના પ્રથમાં જે અન્ય કવિઓના સહ્યાવધ શ્લોકો ટાંચ્યા છે, તેમાંના કેટલાક ભર્તૃહરિના શતકોમાં મળે છે. એ વધા જ અહીં કે ત્યા પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સિદ્ધ કરતાં કંઈક અગવડ પડે એમ છે. દશરૂપક, પચતંત્ર, શાર્ગ્ગધરપદ્ધતિ વગેરે પ્રથોમા ભર્તૃહરિના શ્લોકો જઈ શકે છે પણ મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ જેવા નાટકોમાં ભર્તૃહરિના શ્લોકો તે તે કવિઓ વાપરે એ શક્ય નથી લાગતું. આ વધા કવિઓના કાલનો નિર્ણય કરીને પછી પ્રક્ષેપોનું મહામથન કર્યું હોય તો જ કંઈક નિવેડો આવે.

ભર્તૃહરિના કાલ વિષે ન્યાયમૂર્તિ તેલંગે તેમ જ બીજા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. વિજ્ઞાનશતક આદિ અન્ય કૃતિઓ ભર્તૃહરિની કેમ ન ગણાય તેની ચર્ચા પણ થઈ છે પણ ભર્તૃહરિ ચરેલર રાજા હતો કે કેમ, અથવા રાજવંશી પણ હતો કે નહિ, એ વિષે હજુ કોઈએ શંકા ઊઠાવી નથી.

ભર્તૃહરિ વિષે અલ્યાર સુધી જે ચર્ચા થઈ છે તે ઘણી ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન દેસાઈ આવે છે તેનો, અને સમાજવ્યવસ્થાનું જે પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેનો, વિચાર કરી તેના કાલનો ચિતાર ચીતરવાનું હની યાકી જ છે.

ઘટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભર્તૃહરિનો કાઠ કોઈ મહા-સામ્રાજ્યનો કાઠ નથી. નાના નાના રાજાઓ નાનાં નાના રાજ્યો હાંકતા હશે, અને અરસપરસ અંદેસાઈ કરી પોતાનું અલ્પ જીવન ઝાટુંમીટું કે તીથુ તમતમતું કરતા હશે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા જણાઈ આવે છે અથવા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે રાજત્વનો આદર્શ વિકસેલો દેખાય છે, તેનો પડઘો આ શતકોમાં દેખાતો નથી.

ટીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો ક્રમ ભારતીય જીવનના આદર્શને ક્રમે ગોઠવે છે. કુમારઅવસ્થામાં વ્રજાચર્યનું પાલન કરી વિશામ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વચ્ચે એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાયો દૃઢ કરી શકાય, પછી જ્યારે યૌવન પૂરે જોસમા સ્ત્રી છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરણાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાત્રી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર ઠસાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે, જેથી ‘અતુલ પરિતાપ’માંથી બચી જઈ ‘અનન્ત શમમુખ’ મેળવી શકાય.

ભર્તૃહરિની એ આખી શિલામણ ઘટલી તો આર્ય-માન્ય થઈ છે કે એ શિલામણના વાજી થઈ એ ગીતા કે ધર્મપદના વાજી થવા સમાન છે છતાં આજનો જમાનો આપણને કહે છે કે, ભર્તૃહરિ સદાચાર તરીકે જે વસ્તુઓ શીખવી છે તે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કેટલે અંશે પથ્યકર

છે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી અંગ્રેજોએ લાંબા વચ્ચત મુઘી 'વિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'નો ભક્તિનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અલૂણો છે એની ચર્ચા છંદેચોક કરે છે.

ભર્તૃહરિ ભિક્ષાના વસ્ત્રાણ કરે છે, જંગલમાં રહી કદમૂલફલ ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નસીવની મીમાંસા પણ એને વઢગી જ છે. ભર્તૃહરિએ દામ્પત્યજીવનને ભાવનાપ્રધાન ચીતરવાને બદલે ભોગપ્રધાન વતાવ્યું છે, અને પતિપત્નીએ મઢીને કુટુમ્બેવામાં અને સમાજસેવામાં મઢી જવામાં મઢતા રસના ઘૂંટણ લેવાનો જે આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવો આગળ મૂક્યો હતો તેનો તો ઉલ્લેખ સરસો ભર્તૃહરિના શૃંગારમાં જણાતો નથી. આ વધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

દરલું રસ કે શૃંગાર શતકની ભોગમૃતિ વિલાસી હોવા છતાં અનાય નથી; તે ચૌવનોચિત છે છતાં ઉચ્છૃંખલ નથી. નીતિના આદર્શને અવગણીને સામાજિક જીવનનો પાયો તોઢી નાખનાર ઉત્પથગામી વિલાસ એ નથી. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે ભર્તૃહરિએ જે ઉત્કટતાથી શૃંગાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમા ભોગમય જીવનનું વૈશ્યર્થ્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં, એકાદ દાસલો વાદ કરતાં, કોઈ પણ ઠેકાણે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક બે ઠેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ શ્લોકો એ રસના સારા નમૂના તરીકે જરૂર ઢાંઢી શકાય તેવા થયા છે.

હિંદુ ધર્મના અને હિન્દુ સામાજિક જીવનના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંમૂનું પ્રસ્રવન નથી જે દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણમાત્ર સાચે સંશોધન, સંગઠન અને રહસ્યોદઘાટન થશે તો દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું હાર્દ આપણી નજર આગળ સૂર્યપ્રકાશ જવા સ્પષ્ટ થશે. ક્રમવિકાસના એ ઇતિહાસમાં મર્ત્યુરિના શતકોને પણ અગ્રય સ્થાન મળશે, કમક આ શતકોની અમર, ગીતાની અસર જેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યસંગઠનને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્તીનું એક અંગ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્તીના ઇતિહાસમાં પણ માનભર્યું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનપૂર્વક જોતા સ્પષ્ટ થશે કે ગ્રંથે શતકો લખવામાં મર્ત્યુરિને એક વિશાળ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેન્દ્રવર્તી છે, જીવનના આદર્શ નિશ્ચિત અને લોકમુલભ ચનાવો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ગ્રંથ જુદા જુદા આદર્શો પ્રતે છે. ગૃહમસારનો ત્યાગ કરી વિરયત રહેનારા અને બાણીવિદ્યાની સ્વપન્નમાર્ગી પણ પોતાને મુક્ત રાખનારા સત્તમહાત્માઓનો અને સન્યાસી-ન્યતિઓનો એક આદર્શ છે. તો જ ગ્રંથમાં દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય સેવા કરી દુનિયાદારીના ગણાતા જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર સ્વીકારવાનો જુદો આદર્શ છે.

આ ઉપરાંત આદર્શનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને વળ પરત્વે વદલાતો આવરૂનો સતનો અથવા સત્યના આદર્શનો સ્વર્ગમ કહી શકાય વ્રાહ્મણ યુદ્ધમાથી નાસી આવે તો એ સત જતુ નથી, પણ જો એ તપાઘ્રટ થાય તો એ સત ગયુ ક્ષત્રિય દેવાદાર થાય તો એ શરમભરેલુ નથી મનાતુ પણ એ લડાઈમાથી નાસી ન આવી શકે દુનિયાને ઠગનાર છૂટનાર ચારોમા પણ અદર અદર પ્રમાણિકપણુ જાલ્લવવાનો એક આદર્શ હોય છે, જેના વગર ચોરો પોતાનુ સગઠન કરી જ ન શકે વિશ્વદતિહાસના લેખક થી. એચ જી વેલ્સ એવા વ્યક્તિગત, વર્ગગત અથવા વર્ણપરત્વે નક્કી થતા આદર્શને માટે શબ્દ વાપર્યો છે - persona એ આદર્શ સાર્વભૌમ નથી ગણાતો જાતિ પરત્વે, સ્થાન પરત્વે અને ધર્મા પરત્વે એ અલગ અલગ હાવાથી અમુક અશે એ એકાગી હોય છે પણ જ કારણે એ આદર્શ સ્વીકારનાર ઝોકોમા એના પાલ્ન વિષે અસાધારણ ચીવટ હોય છે સત યતિનો આદર્શ લોકોત્તર હાવાથી સામાન્ય લોકો એને લોકગ્રાહ્ય ગણે છે સમાજ એવા આદર્શને પૂજે છે પણ એને અપનાવતો નથી સર્વસામાન્ય નાતિનો આદર્શ ઘણે લગભગ સરખા હોય છે અને એ જ આદર્શ મનુષ્યનાતિના વિકાસનો દ્યોતક ગણાય જ્યારે વર્ણનો આદર્શ તે તે જમાનત જ વઝળે છે

ભારતીય સંસ્કૃતિમા આ ત્રણ પ્રકારના આદર્શ મુદર રીતે લીધ્યા છે એક રીતે એમ કહી શકાય કે ભારતીય

સંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમા સર્વભૌમ થઈ છે અને તે એટલા તો જમાનાઓ સુધી અલ્પગણે ચાલી છે કે એને આપણે સનાતન ધર્મને નામે ઓઢાવતા થયા છીએ

ભર્તૃહરિનો જમાનો ધર્મપ્રયોગોમા તાજો હોવાથી મિશ્તા ઉપર નમ્રતાના દોષો લોકોના ધ્યાનમા આવ્યા ન હતા આજે ધર્મપરાયણ લોકોનુ ઘેર ઘેર મિશ્તા માગીને જીવડુ આપણે બિલકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે એ જીવનનો આપણા લોકોમા મયાનક અતિરેક થયો છે નિવૃત્ત થઈને વનગાસ સેવકો એ અમુક પરિસ્થિતિમા સાવનારુપે આપણે મળે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સધ્યાકાળમા વાનપ્રસ્થને માટ મળે એ આપણે રાખી મૂકીએ, પણ સાર્વભૌમ નીતિમા અકર્મણ્ય નિવૃત્તિને તમ જ મિક્ષાચર્યને આપણે તરછોડી કાઢવાનુ જ નક્કી કર્યુ છે દૈવવાદમાથી ત્યાગ નિશ્ચિતતા, અને ક્ષાત્રવીર્ય પેદા થવાને બદલે અકર્મણ્યતા અને જડતા જ પેદા થયા છે એટલે આપણે એ વાદને પણ તિલાંજલિ આપ્યે જ છુટકો

ભર્તૃહરિના શતકોમા જ વસ્તુ બહુ દેખાતી નથી પણ પાઠકથી આપણા સાહિત્યમા જે ધૂસી છે એવી એક વસ્તુ ત નીતિશૂન્ય ચતુરાઈ. જેને ઘણી વાર આપણે વાણિયાશાહીને નામે ઓઢાવીએ છીએ જેમ તેમ કરીને બચી જવાને માટે અને પોતાનો ટકો કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માણસે શુ શું કરવુ ઘટે છે એનુ હદાપણ શીખવનાર

વચનો આપને ત્યાં ઢગલાગ્રંથ છે એવા વચનીએ જ આપણા સમાજને પુરુષાર્થહીન અને દૂરી દૃષ્ટિવાળો બનાવ્યો છે

૩

ભર્તૃહરિની શૈલી રામાયણ-મહાભારતની શૈલી જેવી અથવા પુરાણકારોની શૈલી જેટલી સારી સરઠ નથી, તેમ જ ઉત્તરકાલીન કવિઓની શૈલી જેવી કૃત્રિમ, જટિલ અને વાંસી પળ નથી. ભર્તૃહરિની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, ઓપ છે અને વ્યાપક અર્થમાં ઓજ પળ છે અને શૈલીની સર્વશ્રેષ્ઠ કસોટી જે એનું વલ્લગણાપણુ તે પળ છે જે શબ્દો અને શબ્દસમૂહો, જે વાક્યો અને શ્લોકો વાચતાંવેત માણસને વલગે છે અને કહેવત જેવા થઈને સમાજમાં ચલણી નાણાની ચરજ સારે છે તે વધા કોઈ પળ દેશમાં અને કોઈ પળ જમાનામાં આદર્શ શૈલીના જ ગણાય. ભર્તૃહરિની શૈલીમાં એ ગુણ સો એ સો ટકા કુતરેલી હોવાને કારણે જ, પંજાબમાં કે વગાઢમાં, કાશ્મીરમાં કે કેરળમાં, ભર્તૃહરિના શ્લોકો ઘેર ઘેર મોઢે કરાય છે અને સમાયણમાં ટકાય છે.

મહારાષ્ટ્ર કવિ મોરોપતે સમાયણ માટેનો આદર્શ એક આર્યામાં પ્રથિત કર્યો છે —

બહુવર્થ, જનમનોહર, અપાશ્વર, મધુર, સત્ય ચોલાવં ।
 યયા સદવાન્યથવર્ણે શ્રોત્રાચ ચિત્ત શિરહિ ઢોલાવં ॥

સાંભળનારનું માથું અને હૈયું વચ્ચે પ્રસન્નતાથી ડોલવા માંડે એવી, અલ્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોઈતી હોય, તો સંસ્કૃતનો રસિયો ભર્તૃહરિ પાસે દોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ, ભર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આછી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે, તેમ જ એક આછો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સચિસ્તર વર્ણવી શકે છે એક શ્લોક એટલે એક આછું ચિત્ર ભર્તૃહરિની આ ચિત્રણ-શક્તિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. આદર્શની મહત્તા જમાવવા માટે મલમલા કવિઓએ ભર્તૃહરિ પાસેથી પાઠ લેવા જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં સેનિટ કરીને કાવ્યનો કે હંદનો એક પ્રકાર છે. સ્વાભાવિકતા, સપૂર્ણતા અને હૃદયતૃપ્તિ જાણવી ચૌદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને સ્ફુરેલી એકાદ પ્રતિભાપૂર્ણ કલ્પના ચૌદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી — આ બધનને કારણે કવિને પોતાની બધી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે એ જ સ્ત્રી ભર્તૃહરિ પોતાના મારદસ્ત શાર્દૂલવિકીરિત, સ્મધરા અથવા શિખરિણીમાં આપી આપે છે. આ ગૌરવશાળી ઘૃતો ભર્તૃહરિના હાથમાં આવ્યો તો ચમત્કાર બતાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સોનેટ જ જોઈ લેવી

કેટલાક કવિઓ નાનાં નાના ઘૃતો લઈ એક પંચક, એક અષ્ટક અથવા એક દશકમાં એક આર્યો ભાવ અથવા

પ્રસંગ પૂર્ણ કરે છે, પણ ભર્તૃહરિને તેમ કરવું પડતું નથી
 એનો સાહિત્યયોગ એટલો સમર્થ છે કે ઉપર વર્ણવેલા એક
 એક વૃત્તો એના હાથમા કુશલ કંકરનો પેઠે કામ
 આપે છે

વ્યાકરણના કે છદોના નિયમો તોડી વાચકો પાસેથી
 એ ટુટી ઢગ્ગજર કરાવવાની નવઘાઈ સસ્કૃત કવિઓ
 ઘડી ઓછી વતાવે છે ભર્તૃહરિએ તો એ ક્યાય દેખાડી
 નથી

ભર્તૃહરિએ મનુષ્યને માટે જીવનનો કેવો આદર્શ
 વિસ્તારી આપ્યો છે એ હવે આપણે તપાસીએ, અને એની
 સાથે સાથે ભર્તૃહરિના કાલની દુનિયા કેવી હતી એનું ચિત્ર
 પણ ભર્તૃહરિના જ શ્લોકો પરથી આપણે તૈયાર કરવાનો
 પ્રયત્ન કરીએ

આજે હિંદુસ્તાનમા મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ ત્રણ
 અવતારોની ક્યાય પૂજા થતી નથી વામન અવતાર કેવલ
 નામથી વિષ્ણુના અવતારમા સમાઈ ગયેલો છે પરશુરામ
 તો એક બે ન્યાતોનો કુલદેવત થઈ બેઠો છે. નૃસિંહનું
 પણ એમ જ થયું છે આજે તો અવતારોમા રામ અને
 કૃષ્ણ એ બે જ પ્રધાનપણે સાર્વભૌમ થયા છે ચૈત્ર
 અથવા બુદ્ધ આ દશાવતારમા ક્યારે દાક્ષલ થયો અને પશ્ચિમ
 ભારતમા એનું પંદરપુરના વિઠોવામા ક્યારે રૂપાન્તર થયું, એનો
 ઇતિહાસ હજી કોઈએ તારવ્યો નથી સનાતની હિંદુઓ માને
 છે કે કલ્પની અવતાર હજી થયાનો છે જ્યારે ગુજરાતમા

આગાખાની યોજાઓ વિચિત્ર રીતે આગાખાને જ કલ્પી અથવા નકલકી વ્યારનો બનાવી દીધો છે ! હિંદુધર્મની પૌરાણિક માન્યતાઓમા કેટલું અરાજક પેદા થયું છે એનો હિંદુઓને જ હજી પૂરતો હ્યાલ નથી હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ સમાજ મરતા મરતા પણ હજારો વર્ષ ટકે એવો એક કબીરવડ છે એની શાખા પ્રશાખાઓ કેટલી છે અને એની છાયા તલે ઘીજા કટલા વૃક્ષો ઝાંચ્યાં છે અને એ એને પોષણ આપે છે કે એનો જીવનરસ ચૂસે છે, એની એને પોતાને જ સ્વર નથી

મર્ત્યુહરિમા અવતારોનો ઉલ્લેખ અનેક ટેકાણે જાહે છે પણ એમાં મુખ્ય જે રામ અને કૃષ્ણ તે જ જડતા નથી એ આશ્ચર્ય છે મર્ત્યુહરિના ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર પૂરેપૂરી દેખાય છે, છતાં બુદ્ધનો પણ ઉલ્લેખ ક્યાય મળતો નથી એનું કારણ શોધવું જોઈએ મર્ત્યુહરિ જેવા શિવ ઉપાસકે જો વસ્તુતઃસર આગ્રહ રાખ્યો હોત તો ગૌતમ બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાવાને બદલે શિવનો જ એક અવતાર ગણાઈ જાત, અને વસ્તુતઃ તે જ બરાબર થાત અવેરના પ્રચારક બુદ્ધને જો સહારકારી શિવના અવતાર તરીકે ગણાવતાં વાંધો હાય તો ‘વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્’ અવતાર લેનાર વિષ્ણુનો અવતાર પણ એ ન થઈ શકે જીવનદષ્ટિએ તપાસતાં બુદ્ધ શિવનો જ અવતાર ગણાવો જોઈએ જો અનાદર ન ગણાય તો, નામ ઉપરથી જ વિષ્ણુ ઘુસણિયો છે, જ્યારે શિવ કન્યાણકારી છે, કલ્યાણમૂર્તિ છે

આમ જોકે ભર્તૃહરિ વિષ્ણુના અમુક અવતારો પ્રત્યે આદર બતાવે છે, મહાદેવનો અનન્ય ઉપાસક છે, છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર વિશેષ હોય એમ લાગે છે. આપણા લોકો અનેકાનેક પંથ ઊભા કરે છે છતાં જોતજોતામા એ બધા પંથોને અને વિચારભેદોને જીવનદૃષ્ટિથી એકતાની દોરીમા પરોવી પળ દે છે આપણી જાતિનો એ સ્વાસ સ્વભાવ છે એ સ્વભાવ જેમ ભગવદ્ગીતામા દેખા દે છે તેમ તે ભર્તૃહરિમા પળ પૂર્ણપણે વિકસેલો દેખાય છે

ભર્તૃહરિનો જો વિશેષ આગ્રહ હોય તો તે કર્મ વિષે છે દેવોની ભક્તિ કરવી એ ઠીક છે પણ દેવો તો કર્મને અધીન છે દેવો કરતા દૈવની માત્રા વધારે માનીએ તો તે પણ કર્મને જ અધીન છે એમ કહીને ભર્તૃહરિએ કર્મનું જ સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે

આ કર્મ શું છે તે ઉપનિષત્કાલીન ઋષિઓને પૂછવું જોઈએ. આશુ વિશ્વ સહં જોતા અનાયનન્ત કર્મનો જ વિસ્તાર અને વિલાસ છે. જેને આપણે પચમહાભૂત કહીએ છીએ તે જડ પદાર્થો પણ કર્મની જ વિભૂતિ છે. અને જો ઊઢાણમા જઈને વિચાર ચલાવીએ તો આત્મા અને કર્મ વચ્ચે વિશેષ ભેદ જડશે નહિ. જે કંઈ હલનચલન એની મેલે થાય છે, અથવા દ્વિરાદાપૂર્વક કરાય છે, તેટલું જ કર્મ નથી, ૧૧ આ વિશ્વ પાટલ જે પ્રેરણા છે અને જે પ્રેરણાએ જ વિશ્વનું રૂપ ધારણ કર્યું છે તેને આત્મા પણ કહી શકાય,

અને કર્મ પણ કહી શકાય આત્મા કોઈ સ્થાયર વસ્તુ નથી અને કર્મ કોઈ ક્ષણજીવી પરિવર્તન નથી, બન્ને એક જ છે. એટલું જો આપણે સમજીએ તો કર્મ એ જ સાધ્ય બને છે અને એ જ સાધન પણ બને છે એ કર્મની જ ઉપાસના ભર્તૃહરિને અભિમત છે અને તેથી જ તે સર્વ દૃષ્ટિઓનો સમન્વય સમજી શકે છે. અને તેથી જ વ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, સૂર્ય વધાને કર્મના સામ્રાજ્યમા એ ગોઠવી શકે છે

નાથસપ્રદાયમા જે ભર્તૃહરિ દેખાય છે તે જ આ શ્લોકોનો કવિ કે કેમ એ વિષે પણ ખાતરીપૂર્વક કશું કહી શકાય તેમ નથી નાથસપ્રદાયની જે યાસ ફિલસૂફી છે તે આ શ્લોકોમા નથી દેખા દેતી મહારાષ્ટ્રના આદ્ય સંત કવિ જ્ઞાનેશ્વરના મોટા ભાઈ નાથસપ્રદાયના હતા જ્ઞાનેશ્વરે એમની પાસેથી શીક્ષા લીધી હતી, છતાં જ્ઞાનેશ્વરના યથોમા નાથસપ્રદાયની વિશેષતા જોવામા આવતી નથી ભર્તૃહરિ અને જ્ઞાનેશ્વર એ સપ્રદાયમાં દાખલ થયા પછી એમનો એ દિશાનો રસ વર્ફક ઓછો થયો હશે અને પછી એમણે સામાન્ય ફિલસૂફી ઉપર જ પોતાના કાવ્યનો મદાર વાધ્યો હશે તે ગમે તે હોય, ભર્તૃહરિના કાવ્યમા નાથ-સપ્રદાયની યાસ છાપ નથી.

અમારા નાનપણમાં નાના મોટા છદના અનેક મરાઠી શ્લોકો અમે મોઢે કરતા ન્યાતભોજન વચ્ચે અથવા અન્યાક્ષરીની

હરીફાઈમા એનો ઉપયોગ થતો આવી મૂડી વધારવાની દૃષ્ટિએ જે રોચક શ્લોકો તે વચ્ચે મોઢે કર્યા હતા તમા વામનપંડિતે કરેલા ભર્તૃહરિના નીતિવૈરાગ્ય શતકના શ્લોકોનો અનુગ્રહ મોટો ભાગ ભજવતો આ શ્લોકોનો જેમ જેમ અમે અર્થ કરતા ગયા તેમ તેમ અમને જીવનનો આર્ય આદર્શ જડતો ગયો અને એ નીતિની એક મોટી કેલ્વર્ણી થઈ પડી બાઝમાનસને જ્યારે કાંઈ ભવ્ય આદર્શ જડ છે ત્યારે તે પાતાનુ આચરણ એ કસોટી ઉપર કસી જુએ છે અને એ રીતે એ આદર્શને ગુરુસ્થાને સ્થાપે છે વામનપંડિત અમારા બાલહૃદયમા આ રીતે ભર્તૃહરિની સ્થાપના કરી ભર્તૃહરિ પોતાનુ તે સ્થાન હજુ સુધી ટકાવી રાખ્યુ છે

મરાઠી પઢી સંસ્કૃતનુ મળતર જ્યારે શરૂ થયુ અને ભર્તૃહરિના શ્લોકો પોતાનુ ભાષાસૌષ્ઠવ અમારી આગળ સ્વીકૃત લાગ્યા, ત્યારે એ શ્લોકો જરાય અપરિચિત જેવા ન લાગ્યા કલટુ વામનપંડિત પૂર્વતૈયારી કરાવી હોવાથી સંસ્કૃત શ્લોકો સમજવામા ઘણુ સહેલુ થયુ

ભર્તૃહરિના સંસ્કૃત શ્લોકો મોઢે કરતા મુખ્ય આકર્ષણ એના છન્દસૌષ્ઠવનુ હતુ, ભાષાલાલિત્યનુ હતુ ક આદર્શની આર્યતાનુ હતુ, એ આજે કહેણુ મુશ્કેલ છે

સદમાગ્ય કૉલેજમા પ્રવેશ કરતાની સાથે નીતિ-વૈરાગ્યનુ સાગોપાગ અધ્યયન કરવાની તક મળી અને સંસ્કૃત પ્રથોની આધુનિક દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી આગળ જતા વિદ્યાર્થીઓને થોડા સમયમા

સંસ્કૃત ભણાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શ્લોકોમાંથી કયા લેવા, કયા ન લેવા, એ નક્કી કરવું પડ્યું. નસીબવાદ ઉપર ભાર દેનાર શ્લોકો ટાઢવાનું પ્રથમ મન થયું. સ્ત્રીઓના અગોનું અને હાવભાવોનું વર્ણન પણ ટાઢવું પડ્યું. શૃંગારશતકમાંથી તો કશું લેવાય જ નહિ. છતાં એમાય વેએક લીટી લેવા લાયક જાડી તે અહીં લીધી છે. આમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પસંદગી કર્યા પછી માયા અને માવની દૃષ્ટિએ શ્લોકોનો ક્રમ નક્કી કરવાનું મન થઈ ગયું. ઓછામાં ઓછા કેટલા શ્લોકો લેવાથી ભર્તૃહરિની આછી શિલામણ એમાં મઢી રહેશે એ જોવાની દૃષ્ટિ પણ આ પસંદગીમાં રહેલી હતી જ.

સન ૧૯૨૨ ની સાલમાં જ્યારે પ્રથમ જેલ મઢી અને તેમાય પરાણે સેવવા પડેલા ત્રણ ચાર મહિનાના ચોપડીના મૂલમરાને અંતે ભર્તૃહરિ જ્યારે હાથ આવ્યો ત્યારે સદ્બોધ-શતકની રચના પૂરી કરી. અને વિનોદને અર્થે એ આરો સપ્રહ લખી કાઢ્યો.

પછી એક વાર નવજીવન મુદ્રણાલયે એ વીવામાં ગોઠવ્યો, પણ એટલામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ અને સરકારે પ્રેસ જાપ્ત કર્યું અને પોલીમોએ પ્રેસ સાથે વીવામાં ગોઠવાયેલું સદ્બોધશતક પણ જાપ્ત કર્યું, અને વધી મહેનત શ્વેદાનમેદાન કરી નાખી. પછી તો સંપ્રહનું મૂલ હસ્તલિખિત પણ મેઢવવું કઠણ થઈ ગયું આત્રી હાડમારીઓ અને ઢીલ સહન કરતાં કરતાં આ સપ્રહ

અતઃ ૧૯૪૧મા પ્રકાશિત થાય છે દશની ઝલ્હરતી પેઢીના માનસ ઉપર અને હૃદય ઉપર આ સમ્રહ અનત કાઝ સુધી પ્રકાશ પાડતો રહે એવી મર્તૃહરિના 'શાતતેજસ'ને પ્રાથના છે

૬

આમ પ્રસ્તુત સમ્રહ મર્તૃહરિના શતકામાથી શિષ્યને ઉપદ્રોગી ંના શ્લોકો તારવીને કરેલો છે

સૌથી સહેલા એવા સતાવીસ શ્લોકો અલગ વીળી કાઢી ંમની 'નક્ષત્રમાલા' વનાયી છે અપેશા એવી છે કે શિષ્યકો, માવાપો અધવા વાઢીઓ રજાના દિવસામા રાજ ંક વ ંક વે કરતા આ શ્લોકો ંક મહિનામા વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી ંમની પાસે માઢે કરાવશે અને ઉચ્ચારણ તરફ રાસ ધ્યાન આપી સસ્કૃત માપાના અભ્યાસનો પાયો મજબૂત કરશે

સસ્કૃત માપા શીશ્વપાની અને ંમાથી આઝદ મેઢપવાની ચાઢી ંના શુદ્ધ ઉચ્ચારણમા છે સસ્કૃત માપામા સ્વાભાવિક માધુર્ય છે ંના ગદ્યમા સહેજે તાલવદ્ધતા આવી શકે છે અને અનેક પ્રકારના ંના છદામા ંટલુ તો સંગીત મરેલુ છે કે માણસ ં માપા પૂરતી ન જાણતો હોય તોય કેવલ નાદમાધુર્યને વશ થઈ સેકડો શ્લોકો ં વાચતો જ જાય અન ંમાથી નાદાનદ મેઢપતો જાય

પણ જેને સસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની સ્ત્રી હાથ આવી નથી અથવા, સાચુ કહીં તો, જીમે ચઢી નથી, તને

સસ્કૃત વાંચતું અથવા ગાતું એ એક કષ્ટપ્રદ વ્યવસાય થઈ પડે છે.

તેથી શિક્ષકોએ પ્રથમ પોતાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે કે નહિ એની ચાતરી કરી લઈ, અને તેમ ન હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક સુધારી લઈ, પછી જ વિદ્યાર્થીઓને સસ્કૃત ભાષાની દીક્ષા આપવી વિદ્યાર્થીઓને સસ્કૃત ઉચ્ચારણની દીક્ષા આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે પ્રથમ અક્ષરોના કઠ, તાલુ આદિ સ્થાનો અને હ્રસ્વ દીર્ઘના નિયમો સમજાવી તેમ જ સધિનિયમોની સ્વાભાવિકતા એમના મન પર ઠસાવી પછી, અથવા તે પહેલાં, એક એક શ્લોક શુદ્ધ અને મધુર ઢબે દસવીસ વાર તો શુ પળ પચાસ પચાસ વાર ધીરજ-પૂર્વક પોતે બોલી સમજાવવો આ મહેનત આજના શિક્ષકોને વેઠ જેવી લાગશે, પણ સસ્કૃતિ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. મુલેખન, શુદ્ધ લેખન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ એ સસ્કૃતિનાં મહત્ત્વના અંગો છે, એ આપણે ભૂલી ન જઈએ જોઈએ અને જો ગણિત અને વ્યાકરણ મારફત નિર્દોષ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાડી શકતા હોઈએ, તો શુદ્ધ લેખન, મુલેખન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દ્વારા આપણે સદાચારનો તથા શિષ્ટાચારનો પાયો જરૂર નાખી શકીએ છીએ.

છન્દ, ભાષા અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સહેલા અને શિક્ષણ-સુલભ એવા સત્તાગ્રીસ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા પછી નીતિ અને વૈરાગ્યશતકમાથી સારામા સારા એકસો આઠ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા, અને એમાં પણ છન્દ, ભાવ અને ભાષાની

દટિએ અનુક્રમ ગોઠવી એમનું સદ્બોધશતક બનાવ્યું આ રીતે સમ્રાટ અને સપાદન કર્યા પછી એમ ત્રણાઈ આવ્યું કે, મર્તૃહરિની આર્ય શિલામણ સપૂર્ણપણે આટલામા આવી જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા લાયક એવું ભાગ્યે જ કહે રહી જાય છે

આમ દેખાયા છતાં કેટલાક શ્લોકો પ્રત્યનો પદ્ધતિ જાવરદસ્ત નીવડવાથી અને મર્તૃહરિની આ આગ્રહિતિ બનતાં સુધી સપૂર્ણ કરવાના લોભથી કેટલાક પ્રકીર્ણ શ્લોકો સદ્બોધશતક પછી ‘શિલકાણ્ડ’ તરીકે મૂક્યા છે આ શ્લોકો પાઠ્યક્રમમા રાખવાના નથી

આટલું કર્યા પછી પણ લાભ તૃપ્ત થયો નહિ, એટલે મર્તૃહરિમાથી જે નાના નાના વાક્યો કહેવત જેવા થઈ પડ્યા છે અને આપણા લક્ષાણોમા વાપરી શકાય છે એવાઓનું એક પરિશિષ્ટ બનાવી એને સૂક્તિસુધાનું નામ આપ્યું છે નિબંધલેખન શીખવનાર શિક્ષકો આમાથી અનેક વચનો નિબંધના વિષય તરીકે વાપરી શકે છે

આટલું કર્યા પછી જે શ્લોકો છોડી દીધા હતા તેમાથી કેટલાકનાં એક એક અથવા વચ્ચે ચરણો લેવાનું મન થયું કેમકે એ સ્વતંત્રપણે મોતી જેવા ચઢકવા લાગ્યા એટલે એમની એક મૌલિકાજલિ, હાર બનાવ્યા સ્વગર એમને એમ અતે મૂકી દીધી છે

મિન્ન મિન્ન અમિરુચિવાળા શતકમનતોને આથી સતોપ થશે એવી આશા છે આગી રીતે મર્તૃહરિના કાવ્યમાથી વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલું લેવાલાયક હતું તે વધું આ સમ્રહમા આગી ગયું છે અને એવી આશા વધાઈ છે કે હિંદુસ્તાનમા જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં ત્યાં આ સમ્રહ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે અથવા સસ્કારની કેળવણીના ધોરણ તરીકે વપરાશે

૬

આ સમ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમા જ એક ટીકા તૈયાર કરાવવી એવો પ્રથમ સંકલ્પ હતો અને તે પ્રમાણે મારા મિત્ર શ્રી પાંડુરમ વઢામે (હાલના શ્રી રમ અવધૂત મહારાજે) એ તૈયાર પૂર્ણ કરી આપી પૂર્ણ સલાહકારાનો અભિપ્રાય પડ્યો કે સંસ્કૃત ટીકાનો આજના વિદ્યાર્થીઓને વધુ લાભ થતો નથી એટલે દુઃખ સાથે એ આછી ટીકા કોરે મૂકવી પડી એ ટીકામાથી કેટલાક સમાનાર્થી શ્લોકો આ સમ્રહની ટિપ્પણીઓમા લેવાયા છે

આ સમાનાર્થી શ્લોકો વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને વધુ જાગ્રત કરશે અને આ દિશામા વધુ શોધતોલ કરવા પ્રેરશે એવી આશા છે

વેદ જેમ અપૌરુષેય છે તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમા એવા અસંખ્ય સુમાપિતો છે કે જેમના કર્તાનું ઠેકાણું ક્યાય જડતું નથી પેઢી દર પેઢી લોક-કથમા એ સુમાપિતો

રમના હોય છે, અને લોકકેલવળીનું કીમતી કામ કર્યે જાય છે. કટલાક શ્લોકોના દેશી ભાષામાં પર્યાયો પણ હોય છે. તેટલા પરથી મનાય છે કે તે મૂળ સંસ્કૃતના અનુવાદ હશે પણ એમ પણ બનવું અશક્ય નથી કે મૂળ દેશી ભાષાનું સુશોધ-વચન ગમી જવાથી સંસ્કૃત પડિતો એને પાછળથી સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યું હોય. *કેટલીક પાલિ ગાથાઓ મહાભારતમાં જ છે. ત્યાં પણ મૂળ કયું અને અનુવાદ કયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે શ્લોકોની રચના જ ચતાવી આપે છે કે મૂળ કયું અને માધ્ય કયું? દાખલા તરીકે, ગીતામાં ‘ત્રિવિધ નરકસ્યેદ’ એ શ્લોક અને ભર્તૃહરિનો ‘કાન્તા કંઠાશ્વવિશિષ્ટા...’ એ શ્લોક, એ બે બંને તુલના કરતાં તરત દેખાઈ આવે છે કે ગીતાનો કોરો શ્લોક લઈને એના ઉપર જ ભર્તૃહરિએ કાવ્યમય માધ્ય કર્યું છે.

સદ્ગોષ્ઠશતકના પ્રકાશન માટેની બધી મહેનત પહેલી વાર પણ શ્રી પાઠુરગ દેશપાડેએ જ કરી હતી અને આ વખતે પણ એમની મહેનત અને ચીવટ વિના આ કામ પૂર્ણ ન જ થાત. એટલે એમનો આભાર માની એમના હિસ્સાને ઓછો નથી કરવા માગતો.

આ સંગ્રહની સંસ્કૃત જોડણી વિષે બે શબ્દ કહેવા જોઈએ. ધણી વાર પદચ્છેદ કરતાં ન આવડવાથી વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાય છે. સમાસના પદો અંતમાં બનાવવાથી કોઈ વાર ઘણી સગવડ મળે છે. સધિ તોડવાથી પણ અર્થ સહેજે

સ્પટ થાય છે અને સ્વલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, ઉદ્ગારચિહ્ન
 કે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકવાથી શ્લોક જોતાવેંત એનો અર્થ પોતાની
 મેઢે પ્રગટ થાય છે આવી સમગ્રકો બની શકે તો પૂરી
 પાઠવાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતના સંધિનિયમોનું કેટલેક ટેકાણે
 પાલન કર્યું નથી આ પ્રકાર સંસ્કૃત માટે નવો જ હોવાથી
 એમાં એકરૂપતા જઠરાઈ નથી વિદ્યાર્થીઓ આવી સમગ્રકો
 રાજી થશે અને શિક્ષકો પણ આ હિસાબપૂર્વક દાખલ કરેલી
 શિથિલતાને દરગુનાર કરશે એવી આશા છે બચાવ માટે
 વ્યાકરણનો નિયમ હાજર છે જ કે —

સહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતૂપસર્ગયો ।

નિત્યા સમાસ, વાક્ય તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥

આ સમગ્ર સાથે સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાતર
 આપવાનો પ્રથમ વિચાર ન હતો જરૂર જેટલી ટિપ્પણીઓ
 આપ્યા પછી ભાષાતરની જરૂર ન રહેવી જોઈએ છતાં,
 જેમનું સંસ્કૃત વાંચુ હોય છે તેમને શ્લોકનું ભાષાતર
 મળ્યું હોય, તો મૂલનો અર્થ પોતાની મેઢે વેસાડવામાં
 ઘણી મદદ થાય છે એનો જાતિઅનુભવ છે

એ ઉપરાંત જેમની પાસે સંસ્કૃત વાંચવાની ધીરજ
 નથી પણ જેઓ એ સાહિત્યમાં સમગ્રહી આપણી સાંસ્કૃતિક
 મૂલ્યોનો આસ્વાદ લેવા માગે છે તેમને માટે સંસ્કૃતના
 ભાષાતરો ઘણા કીમતી નીવડે છે

પણ આપણ ત્યાં ભાષાતર કહ્યા પાછલ વિશેષ મહેનત
 લીધેલી જોવામાં આવતી નથી કેટલાક ભાષાતરો તો મૂલ

પ્રયત્ન મદદથી જ સમજી શકાય એવા પણ જાવામાં આવ્યા છે । કેન્ડલાફ ભાષાતર । એવાં તા યાત્રિક હોય છે કે અર્થની હાનિ કરવા ઉપરાંત ઘણે ભાષાને પક્ષપાત રહિત અન્યાય કરવાની જ મફલ્લતા ચતાવ છે

સસ્કૃત સાહિત્ય આપણો કીમતીનાં કીમતી પરપરાગત વારસો છે એને જો લોકમોગ્ય ઘનાવલો હોય તો એના સારામાં સારા પ્રામાણિક અને સરસ અનુવાદો થવા જ જાઈએ આ કામ કપાસ્તુ થવું જાઈતું હતું પણ એક તા સસ્કૃત સાહિત્ય વિશાળ છે અને થીજી આપણી દેશી ભાષાઓમાં સસ્કારિતા વધારવા માટે સાહિત્યનું સેવન કરનાર લોકોની સંખ્યા પરિમિત થઈ છે અને આપણા વિદ્વાનો સસ્કૃત, પ્રાકૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ આદિ સાહિત્ય ઉપર જ ઘુટ થવાનું પસંદ કરે છે તથા પણ આપણી દેશી ભાષાઓ આ વાગતમાં પડાત જ રહી છે

આદર્શ ભાષાતરમાં મૂળનો ભાવ, એની સૂક્ષ્મ ક્રિયા, એની વિશિષ્ટ શૈલી અને એનું માધુર્ય તો જાળવવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ તે ઉપરાંત જે ભાષામાં ભાષાતર થાય છે તે ભાષામાં પણ એ ભાષાતર કઢવું ન લાગવું જોઈએ ભાષાનો સ્વભાવ, એના પ્રવાહ, એનો વાક્યપ્રચાર, અને એની મૂઠી એ વધાને અનુકૂળ એવું ભાષાતર થાય તો જ તે દેશી ભાષાનું ઘરેણું થઈ શકે છે મૂળનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે જ્યાં એકાદ શબ્દ વધારે વાપરવો પડે અથવા સ્પષ્ટીકરણ આપવું પડે ત્યાં તે વિના સફાવે મૂળને વફાદાર

રહી પૂરાં પાડવા જોઈએ જ્યાં માપાની વિશેષ શક્તિને
 કારણે મૂઝવું લવાળું દુકાળી શકાય તમ હોય ત્યાં તેમ
 પણ કરતાં સર્વોચ્ચ ન રાખવો જોઈએ

મતૃહરિનું એવું માપાતર રજૂ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા
 મનમાં હતી, પણ એને માટે જોઈતા વ્યવસ્થા અને પૂર્વ
 તૈયારીના અભાવે તમ કરી ન શક્યો સદભાગ્ય મારા
 મિત્ર શ્રી પાઠુરંગ દેશપાડે એ વધા છોકોનો નિર્દોષ
 અને સારો સરસ્વા અનુવાદ કરી આપ્યો એનો જ આધાર
 લઈ એમાં સહેજસાજ ફરફાર કરી પ્રસ્તુત ગુજરાતી અનુવાદ
 વાંચકો આગળ મૂકવાની હિંમત કરી છે શ્રી મહાદેવ
 ભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો ગાય જેમ પોતાના વાહરડાને
 ચાટી ચાટીને રૂપાહુ કરે છે તમ માપાતર પણ રૂપાહુ
 કરવાનું હોય છે હું તો માનું છું કે મૂઝવું જેમ તેમ
 શુદ્ધ અનુવાદ કર્યા પછી અનુવાદકે મૂર્તિકારની પેઠે એને
 મઠારવો જોઈએ પછી એને મોટેથી અનેક વાર વાંચીને,
 ગદ્યમાં જે આવશ્યક તાલ હોવો જોઈએ તે આવ્યો છે કે
 નહિ તે તપાસવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અનેક વાર ધૂટી
 ધૂટીને એને જીવંતો અને લાવણ્યયુક્ત બનાવવો જોઈએ
 અને ફરી એને મૂઝ સાથે સરસ્વાતી તપાસવું જોઈએ કે
 એને મૂઝ લખાવેને કોઈ પણ રીતે અન્યાય તો
 કયો નથી ?

આવું માપાતર રજૂ કરી શકત તો એ સમાધાનનો
 વિષય થાત તમ નથી બનવા પામ્યું એનું મને તીવ્ર માન

છે પણ આશા છે કે જેવું છે તેવું પણ આ ભાષાંતર ગુજરાતી વાચકોને આવકારલાયક જણાશે.

હવે પછીના ભાષાતરો એવા તો સર્વોચ્ચમુદર થવાં જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયન કરતાં અનેક શૈલીઓ સાથે પરિચય કેળવવા માગનારને આવા ભાષાંતરો જોયા વગર ચાલે જ નહિ એમ લાગવું જોઈએ. સંસ્કૃત, ફારસી, અબ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓએ જે કંઈ શૈલીની સમૃદ્ધિ કેળવી હોય તે વધીનો લાભ આપણી ભાષાને મળ્યો જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખીને, પોતાની ભાષાને શણગારવા, સમર્થ અને સસ્કારી બનાવવા પાછલ જામણે મેઘ લીધો હોય તેમનું આ કામ છે.

સાવરમતી, દત્તાત્રેય ઘાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૧૪-૧૧-'૪૧

अनुक्रमणिका

भर्तृहरिनी विभूति	.	.	३
नक्षत्रमाळा (संस्कृत पाठमा)	.	.	१
सद्बोधशतकम् „	.	.	११
सूक्तिसुधा „	.	.	५५
मौक्तिकाञ्जलि: „	.	.	६३
टिप्पण नक्षत्रमाळा	.	.	७०
„ सद्बोधशतकम्	.	.	८१
„ सूक्तिसुधा	.	.	१३७
„ मौक्तिकाञ्जलि	.	.	१४०
अनुवाद नक्षत्रमाळा	.	.	१४५
„ सद्बोधशतक	.	.	१५२
„ प्रसीर्ण श्लोको	.	.	१९४
„ सूक्तिसुधा	.	.	१९८
„ मौक्तिकाञ्जलि	.	.	२०४
सद्बोधशतकमा आवेला वृत्तो	.	.	२१०
श्लोकोनी सूचि	.	.	२१६

चि. बाळ,

आपणे साधे संस्कृत वांचता तेनी
मीठी यादगीरीमा आ
सद्बोधशतक
तने ज अर्पण करुं छु.

१-१२-'४१

काकांनी सप्रेम
शुभाशिष

नक्षत्रमाला

नमः शान्ताय तेजसे ।

રજાના મહિનામાં ઘાઝાનો રમતાં રમતા મોઢ કરી શકે
૯ ઉદ્દેશથી નક્ષત્ર જોવા ૨૭ શ્લોકો તારથી કાઢી એમની
નક્ષત્રમાળા અહીં રજૂ કરી છે

મૃતૃહરિની સુદર વોધવાળી બા મધુર વાણી કઠ કરવી
૯ સસ્કારિતાનુ એક ઉત્તમ સાધન છે

१

येषां न विद्या, न तपो, न दानं,
न चापि शीलं, न गुणो, न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभृताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

वृत्त — उपजाति, एटले के इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा मिथ.

पाठान्तर — २. न चापि शीलं-ज्ञान न शीलं ।

३. मर्त्यलोके-मृत्युलोके

२

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छ-विषाण-हीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

वृत्त — उपजाति

३

आलस्य हि मनुष्याणां
शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः
कृत्वा यं नावसीदति ॥

वृत्त — अनुष्टुप् = श्लोक

पाठान्तर — २ महारिपु-महान् रिपुः ।

४ कृत्वा य-कुर्याणो

કો ન યાતિ વશં નીચો
 મુખે પિણ્ડેન પૂરિતઃ ।
 મૃદદ્ગો મુગ્ધલેપેન
 કરોતિ મધુરં ધ્યનિમ ॥

વૃત્ત — અનુષ્ટુપ્.

પાઠાન્તર : ૧ “લોકે” ને ઢેકાળે “નીચો” એવું નહું
 પાઠાન્તર ઉપજાવી ફાટું છે.

યૂયં વયં, વયં યૂયં
 इत्यासीन्मतिरावयोः ।
 किं जातमधुना येन
 યૂયં યૂયં, વયં વયમ ॥

વૃત્ત — અનુષ્ટુપ્.

દાનં ભાંગો નાશઃ
 तिष्ठो गतयो भवन्ति विस्रस्य ।
 યો ન દદાતિ ન ભુંકતે
 તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભયતિ ॥

વૃત્ત — આર્યા.

परिचरितव्या. सन्तो
 यद्यपि कथयन्ति ते न उपदेशम् ।
 यास्तेषां स्वैरकथाः
 ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

वृत्त — आर्या.

येनैवाम्बरखण्डेन
 संघीतो निशि चन्द्रमाः ।
 तेनैव च दिवा भानुः
 अहो दौर्गत्यमेतयोः ॥

वृत्त—अनुष्टुप्

मृग-भीन-सज्जनानां
 तृण-जल-सतोपविहितवृत्तीनाम् ।
 लुब्धक-धीवर-पिशुना
 निष्कारणत्रैरिणो जगति ॥

वृत्त — आर्या

१०

भोगा न भुक्ता, धयमेध भुक्ताः

तपो न तप्तं, धयमेध तप्ताः ।

कालो न यातो, धयमेध याताः

तृष्णा न जीर्णा, धयमेध जीर्णाः ॥

वृत्त — उपजाति.

११

परिवर्तिनि संमारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. (एक जणे सूचव्यु छे.) ‘ याति राष्ट्रं
समुन्नतिम् ’ ।

१२

परं पर्यतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभयनेष्वपि ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१३

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा मर्षलोकस्य शीर्यत धन पय या ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. — युमुनस्तव छन्दो द्वे गती स्तो मनास्विनम् ;
द्वे गतीह मनस्विन. — द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

१४

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य घदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरते; गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति, चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥

वृत्त — वमततिलका

१५

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

वृत्त — वमततिलका

पाठान्तर — ४ प्रारब्धमुत्तम*—प्रारभ्य चोत्तम०

१६

रत्नैर्महाहैस्तुतुपुर्नदेवा,

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं,

न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

वृत्त — उपजाति

१७

आज्ञा, कीर्तिः, पालनं ब्राह्मणानां,
दानं, भोगी, मित्रमरक्षणं च ।
येषामेते पद् गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥

वृत्त — शालिनी

१८

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सन् ।
मणिनालङ्घितः सर्पः किमनौ न भयंकरः ? ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

१९

मपत्सु महतां चित्तं भयत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

२०

निन्दन्तु नीतिनिपुणा, यदि वा म्लुघन्तु;
लक्ष्मीः ममायिशन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।
अथैव वा मरणमम्लु, युगान्तरे वा;
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

वृत्त — यमनन्त्रिका.

२१

भवन्ति नम्रास्तरयः फलोद्गमैः
 नवाम्बुभिर्भूमिविल्विनो घनाः ।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाय एवैष परोपकारिणाम् ॥

वृत्त — वशस्य

पाठान्तर — २ भूमिविल्विना-भूरिविल्विनो

२२

श्रोत्रं श्रुतेनैव, न कुण्डलेन
 दानेन पाणिर्न तु कंकणेन ।
 विभाति कायः करुणापराणां
 परोपकारैर्न तु चक्षुसेन ॥

वृत्त — उपजाति

२३

पापान्निवारयति, योजयते हिताय,
 गुह्यं च गृह्णाति, गुणान्प्रकटीकरोति ।
 आपद्रुतं च न जहाति, ददाति काले,
 सन्मित्रलक्षणमिदं प्रयदन्ति सन्तः ॥

वृत्त — वसततिलका

२४

छित्तोऽपि रोहति तरुः,
क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति त्रिमृशन्तः सन्तः
सतप्यन्ते न ते विपदा ॥

वृत्त — वार्या

पाठान्तर — २ — क्षणश्चन्द्रोऽपि बधत लोके ।

४ न त विपदा—न लोकेऽस्मिन् ।

२५

पातितोऽपि करावाते रत्नपतत्येव कन्दुकः ।
प्रायेण माधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

२६

प्रायः कन्दुकपानेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

२७

कार्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते
न शक्यते धैर्यगुणः प्रमर्दुम् ।
अधोमुखस्यापि तनूनपातो
नाथः शिखा याति कदाचिदेव ॥

वृत्त — उपजति

पाठान्तर — ३ तनूनपातो—वृत्तस्य बहने

सद्बोधशतकम्

श्रेयसामेष पन्था ।

નીતિ-શૂભાર-વૈરાગ્ય ઇત્યન્ત્રા ટ્રણસા રગાતા ધગ
વસ્તુત હવે ૪૦૦ ની આસપાસ મન્ત્રી આવતા શ્રીકામાથી
મર્તુદ્ધરિના વોધનું અમૃત જેમા આવી ગયુ છે એવા ૧૦૮
શ્લોકો અહીં તારવી કાઢ્યા છે આમા આપણને દૈરાગી
રાજા મર્તુદ્ધરિની નિગ્ધામણ ઔણ્વી મન્ત્રી જાય તે એમ
કહેવાય

दिक्कालाद्यनयच्छिन्नानन्तचिन्मात्रभूतेये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

पाठान्तर — २. स्वानुभूत्येकमानाय-स्वानुभूत्येकसाराय

१

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी, यशः सुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,
विद्या राजसुपूजिता न तु धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥

वृत्त — शार्दूलविक्रीडित

पाठान्तर — ४ राजसुपूजिता-राज-सुपूजिता

२

वेद्यरा न विभूषयन्ति पुरुषं, हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या सस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि मतत वाग्भूषणं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

३

रे रे चातक ! सायधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नेतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः॥

वृत्त — शार्दूल°

४

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदृषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये, जीर्णमद्रे सुभाषितम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

५

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलं जीवितयौवनम् ।
चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. चलं जीवितयौवनम्-चले जीवितयौवने.

६

ययमिह परितुष्टा यत्कलैस्त्यं दुकूलैः
सम इह परितोषो, निर्विशेषो विशेपः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थयान् को दरिद्रः ॥

वृत्त — मालिनी.

अज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञान-लव-दुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — २. ब्रह्मापि नरं — ब्रह्मापि च त नरं न रञ्जयति ।
आ पाठ साये वृत्त गीति याय छे.

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवद्वलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ऊवर इव मदो मे व्यपगतः ॥

वृत्त — शिखरिणी

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

लोभश्चेदगुणेन किं? पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः?
 सत्यं चेत्तपसा च किं? शुचि मनो यद्यस्ति
 तीर्थेन किम्? ।
 सौजन्यं यदि किं निजैः? स्वमहिमा यद्यस्ति
 किं मण्डनैः?
 सद्भिषा यदि किं धनैः? अपयशो यद्यस्ति
 किं मृत्युना? ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ३. किं निजैः—किं बलेन.

तृष्णां छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं,
 पापे रतिं माकृत्याः,
 मर्त्यं श्रद्धानुयाहि साधुपदयोः, सेवस्य विद्वज्जनम् ।
 मान्यान्मानय, विद्विषोऽप्यनुनय,
 प्रच्छादय स्थान् गुणान्
 कीर्तिं पालय, दुःशिते कुरु दयां, पतत्सतां चेद्वितम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. चेष्टितम्—रक्षणम्.

१२

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
 हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
 न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
 वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

वृत्त — वसतनिलका

१३

ददतु ददतु गालीगांलिमन्तो भवन्तो
 वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।
 जगति विदितमेतद् 'दीयते विद्यमानं'
 न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

वृत्त — मालिनी

१४

राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां
 तेनाद्य चत्समिव लोकममुं पुषाण ।
 तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे
 नानाफलैः फटति कल्पलतेय भूमिः ॥

वृत्त — वसतनिलका

१५,

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः ।
किमम्भोद्वरास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

१६

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥

वृत्त — शार्दूल

पाठान्तर — १. न श्रूयते—न ज्ञायते २. पत्रस्थित—पत्रे स्थित
३. तन्मौक्तिक—सन्मौक्तिक

१७

क्षीरेणात्मगतोदकाय द्वि गुणा दत्ताः पुरा तेऽग्निलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानो हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति, मतां मैत्री
पुनस्त्यीदृशी ॥

वृत्त — शार्दूल

१८

‘उत्तिष्ठ, क्षणमेकमुद्ब्रह्म गुरुं दारिद्र्यभारं सखे !
 ‘थ्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम्’ ।
 इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्या स्मशाने शवो
 दारिद्र्यान्मरणं धरं धरमिति ज्ञान्वैव तूष्णीं स्थितः॥
 वृत्त — शार्दूल°

१९

मिहः शिशुरपि निपतति
 भद्रमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
 प्रवृत्तिरियं मत्स्वदतां
 न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥
 वृत्त — आर्या

२०

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति
 सवितुरिनकान्तः ।
 तत्तेजस्वी पुरुषः परवृत्तनिकृतिं कथं सहते ? ॥
 वृत्त — आर्या

२१

यदि नाम दैद्यगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि
 जातम् ।
 अथकरनिकरं विकिरति तत् किं कृकवारुरिष
 हंसः ? ॥
 वृत्त — आर्या

पाठान्तर — कदाचिदपि जातम्-सदैव सजातम्.

आरम्भगुर्वा, क्षयिणी क्रमेण,

लघ्वी पुरा, वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पृथार्ध-परार्ध-भिन्ना,

छायेय मेघी गल-सञ्जनानाम् ॥

पुन — उपजानि

यिपदि धर्ममथाभ्युदये क्षमा,

मदनि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरतिव्यसनं श्रुतौ,

प्रकृतिमिद्वमिदं हि महात्मनाम् ॥

पुन — द्रुतविलंघित

२५

करे श्लाघ्यस्त्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता,
मुखे सत्या वाणी, विजयि भुजयोर्धीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः, श्रुतमधिगतं च श्रवणयोः,
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

२६

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रबालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
मन्तः स्त्रयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

२७

क्यचिद्भूमौ शायी, क्यचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्यचिच्छाकाहारी, क्यचिदपि च
शाल्योदनरुचिः ।
क्यचित्क्लंथाधारी, क्यचिदपि च दिव्याम्यग्धरो
मनस्यी क्वायार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

अभिमुखनिहतस्य सतः

तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।

उभयबलसाधुवादः

श्रवणसुग्नोऽमौ वतात्यर्थम् ॥

वृत्त — आर्या

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ

परिणतिग्वधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाधिपते.

भवति हृदयदाही शल्यनुल्यो विपाकः॥

वृत्त — मालिनी

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि मत्स्यं.

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रमादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

वृत्त — वमनतिलका.

३१

पेश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य घाकसंयमो,
ज्ञानस्योपशमः, श्रुतस्य विनयो, वित्तस्य पात्रे
व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः, क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता,
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

३२

द्विस्तस्य जलायते,

जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्,
मेरुः स्वल्पशिलायते, मृगपतिः सद्यः कुरंगायते, ।
व्यालो माल्यगुणायते, विपरसः पीयूषवर्षायते,
यस्यांगेऽखिललोकप्रलम्बतमं शीलं समुन्मीलति ॥

वृत्त — शार्दूल*

३३

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती

रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।

आयुः परित्यजति भिन्नघटादिवाम्भो

लोकस्तथाप्यदितमाचरतीति चित्रम् ॥

वृत्त — वसततिल्का

पातालमाविशसि, यासि नभो विलङ्घ्य,
 दिङ्मण्डलं ब्रमसि मानस ! चापलेन,
 भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
 तद्ब्रह्म न स्मरमि निर्वृतिमेषि येन ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ३. °आत्मनीन-°आत्मलीन.

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
 मदा सन्तुष्टमनसः मर्धाः सुखमया दिशः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

मौनान्मृकः, प्रथचनपदुर्चादुलो जल्पको वा,
 धृष्टः पार्श्वे यमति, च तथा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
 क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः,
 मेधाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ति.

३७

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्, मलिनमसुभङ्गेऽयसुकरं,
 असन्तो नाभ्यर्थाः, सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
 विपद्युच्चैः स्थेयं, पदमनुविधेयं च महतां,
 सतां केनोद्दिष्टं विपममसिधाराव्रतमिदम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

३८

ब्रह्मति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
 कमठपतिना मध्येपृष्ठं मदा स विधार्यते ।
 तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरान्
 अहह ! महतां निःस्त्रीमानश्चरित्रविभूतयः ॥

वृत्त — हरिणी

३९

प्रदानं प्रच्छन्नं, गृहमुपगते मंत्रमविधिः ।
 प्रियं कृत्वा मौनं, मदमि कथनं चाप्युपकृतेः ।
 अनुत्सेको लक्ष्म्यां, निरभिभयमाराः परकथाः,
 सतां केनोद्दिष्टं विगममसिधाराव्रतमिदम् ? ॥

वृत्त — शिखरिणी

क्षुत्क्षामोऽपि, जराकृशोऽपि,
 शिथिलप्रायोऽपि, कष्टं दशं
 आपन्नोऽपि, विपन्नदीधितिरपि,
 प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकयलग्रासैकवद्धस्पृहः
 किं जीर्णे तृणमस्ति मानमद्वतामग्रेसरः केसरी ? ॥
 वृत्त — शार्दूल *

. ४१.

क्षुद्राः मन्ति महन्नशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
 स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
 दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं घाटयो
 जीमूतस्तु निद्रायमंभृतजगत्संतापविच्छिद्यते ॥
 वृत्त — शार्दूल *

४२

मनमि यचमि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारध्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणून् पर्यतीकृत्य नित्यं
 निजहृदि यिक्त्वन्तः मन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

वृत्त — मार्गरी

पाठान्तर — २ प्रीणयन्त - पूरयन्त

४३

नम्रत्येनोन्नमन्तः, परगुणकथनैः

स्वान् गुणान्ख्यापयन्तः,

स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारंभयत्नाः परार्थे ।

क्षान्त्यैवाक्षेपस्तक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः,

सन्त माध्वर्यचर्यां जगति बहुमताः कस्य

नाभ्यर्चनीयाः ॥

वृत्त — स्यावरा

४४

लज्जागुणोद्यजनर्तो जननीमिव स्वां

अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।

तेजस्थिनः सुखमद्यनपि संत्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिशाम् ॥

वृत्त — वसततिलता

४५

किं कर्मस्य भरव्यथा न वपुषि

क्षमां न क्षिपत्येव यत् ?

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेर्

आस्ते न यन्निश्चलः ? ।

किं त्वद्भीकृतमुत्तमृजन् स्वमनसा श्लाघ्यो जनो

लज्जते

‘निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु’ मतामेतद्वि गोत्रघतम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विषां.
 इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
 इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः,
 अहोविततमृजितं भरसहं च सिधोर्वपुः ॥

वृत्त — पृथ्वी.

उदन्यच्छन्ना भूः, स च निधिरपां योजनशतं
 सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
 इति प्रायं भावाः स्फुरदधधिमुद्रामुकुलिताः
 सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

वृत्त — शिखरिणी

एते मत्पुरपाः परार्थघटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये
 सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
 तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
 ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते वे न जानीमहे ॥

वृत्त — शार्दूल *

४९

स्थात्यां धेद्वर्यमर्या पचति तिलखलीम्
 इन्धनैश्चन्दनाद्यै
 सौमर्णैर्लाङ्गलाग्नौ त्रिलिखति वसुधाम्
 अर्कमूलस्य हेतो ।
 छित्वा कर्पूरखण्डान् वृतिमिह कुरुते
 कोद्रवाणा समतात्
 प्राप्येमा कर्मभूमिं न चरति मनुजो
 यस्तपो मन्दभाग्य ॥

श्रुत — मधरा

५०

किं तेन हेमगिरिणा, रजताद्रिणा वा
 यत्राश्रिताश्च तरयस्तरयस्त एव ।
 मन्यामह मलयमव, यदाश्रयेण
 वङ्कोलनिगुटजा अपि चन्दना स्यु ॥

श्रुत — वसततिलः

५१

धरं पक्षच्छदः समदमवग्रमुक्तकुलिश-
 प्रहारैरुद्धच्छद्महलदहनाद्भारगुरभि ।
 तुषाराग्रे मूनार् अहह ! पितरि क्लेशमिश्रे
 न चामा मंपात पयसि पयसा पत्युरचित ॥

श्रुत — निखरिणी

ये मंतोपसुगप्रबुद्धमनसस्तेषा न भिन्ना मुदो
 ये न्यन्ये धनलोभमंकुलधियस्तेषा न तृष्णा हता ।
 इत्थं यस्य कृते कृत स विधिना तादृक्पदं संपदां
 स्यात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे गोचरे ॥
 कृत — चार्दूल

पाठान्तर — १ — य सतोपसुराप्रमादमुदितास्तपामभिप्रो मुदो,
 सुरप्रबुद्धमनस — निरतरप्रमुदिता
 २ तेषा न तृष्णा हता-तपा तु दूर तृष्णाम् ।

कृमिजुलचित लालाक्लिन्न विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरमप्रीत्या गगद्गगस्थि निरामिषम ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शंक्ते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तु पग्निद्वपल्गुताम् ॥
 कृत — हरिणी

पाठान्तर — २ निरुपमरगप्राया-निरुपमरग प्राया

क्याङ्कं धान्मृणालतन्तुभिरमौ रोदधुममृज्जृम्भते
 श्रेतुं यममणीन् शिरीषकुसुमप्रातन मंग्रते ।
 माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षागाम्युधेगीदते
 नेतुं चाच्छति य मलान्पथि भतां
 युक्ते सुधाम्यन्दिभि ॥

कृत — पादु३०

५५

प्रमद्व मणिमुद्धरेन्मकरचक्रदंष्ट्रा तरात्
 समुद्रमपि मन्तरेत्प्रचलद्दूर्मिमात्लाकुलम् ।
 भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पचद्धारयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

वृत्त — पृथ्वी

पाठान्तर — १ दध्नान्तरात्—दध्नाकुरात्

५६

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नत पीडयन्
 पिवेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटनं शशत्रिपाणमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

वृत्त — पृथ्वी

५७

तानीन्द्रियाणि सखलानि तदेव कर्म
 सा बुद्धिरप्रतिदत्ता यचनं तदेव ।
 अर्थोष्मणा विरहितं पुरुषः स एव
 त्यन्य क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

वृत्त — वसततिलका

६१

हर्तुं यांति न गोचरं, किं मपि शं पुष्पाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं

प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पान्तेऽपि न प्रयाति निधनं, विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान् प्रतिमानमुद्भूत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ?

वृत्त — शार्दूल°

६२

प्राणाघातान्निवृत्तिः, परधनहरणे संयमः,
सत्यवाक्यं,

काले शक्त्या प्रदानं,

युधति-जन-कथा-मूकभाष्य परेषाम् ।

तृष्णास्त्रोतोविभङ्गो, गुरुषु च विनयः,

संभृतानुकम्पा,

सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः,

श्रेयसामेष पन्था ॥

वृत्त — स्याधरा

६३

क्षान्तिश्चेत्कथमेव किं ? किमस्मिन्निः प्रोद्धोऽस्ति
 वेदेहिनां ?
 क्षान्तिश्चेदनेन किं ? यदि सुहृद् दिव्योपधेः
 किं फलम् ?
 किं सपैः यदि दुर्जनाः ? किमु धनैर्विधानयथा यदि ?
 ग्रीवा चेत्किमु भूषणैः ? सुकविता यद्यस्ति
 राज्येन किम् ? ॥

शत — शार्दूल*

६४

यने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
 महार्णवे पर्यतमस्तके या ।
 सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं या
 रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

शत — उपजाति.

६५

या साधूंश्च गलाम्करोति,
 यितुषो मृत्पान्, दितान्तेपिणः,
 प्रत्यक्षं कुर्यते परोक्षम्, अमृतं दालादलं तत्क्षणात् ।
 तामाराधय मन्त्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं याच्छित्तं
 हे साधो! श्रमने गुणेषु विपुलेष्वस्यां वृथा मा कृथाः ॥

शत — शार्दूल*

यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैवो
 यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
 इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन् द्वाविघाशौ
 कालः काल्या भुवनफलके व्रीहति प्राणिसारैः ॥
 पृत्त — मन्द कन्ता

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
 न मीनोऽप्यज्ञानाद्बुद्धिशयुतमश्रानु पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विषज्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामान् अदह ! गहनो मोहमहिमा ॥

वृत्त — शितरिणी

यायत्स्यस्यमिदं शरीरमरुज यायज्जरा दूरतो
 यायच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यायत्क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तायदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 प्रोद्दीप्तिं भयने तु कृष्णननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४ प्राद्विमे-मंद्विमे

फलमलमशनाय, म्यादु पानाय तोयं,
 शयनमयनिवृष्टं, बल्यत्वे यासमी च ।
 नयधनमधुपानप्रान्तसर्वेन्द्रियाणां
 अपिनयमनुमर्तुं नोस्महे दुर्जनानाम् ॥

वृत्त — मालिनी,

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनित पुरा,
 विधृतमपरैरुदत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते,
 कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥

वृत्त — हरिणी

पाठान्तर — विपुल हृदयै — विपुलमतिभिः

तथ राजा, घयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता,
 रूपातस्त्रयं विभवैरु, यशांसि कथयां
 दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
 इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरु अप्याययोरन्तरं
 यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि,
 घयमप्येकांततो निस्पृहा ॥

वृत्त — शार्दूल

पाठान्तर — ३ मानधनाति* — मानद नाति*

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैः
 भुवस्तस्या लाभे क इय बहुमानः क्षितिभुजाम् ।
 तदशस्याप्यंशे तद्वयवलेशोऽपि पतयो
 विपादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ।

वृत्त — शिखरिणी

मृत्पिण्डो जलरेखया चलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
 भागीकृत्य तमेव संयुगशतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
 तद्दुर्ददतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
 धिग्धिक्तान् पुरुषाधमान्धनकणं

घाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

वृत्त — शार्दूल°

गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि
 विद्याधराध्युपितचारुशिलातलानि ।
 स्थानानि किं हिमघतः प्रलयं गतानि
 यत्सायमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. *हिमशीकर* — *कणशीकर*

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्थिनः ।
 शफरीरुफुरितेनाग्धेः भ्रूयता जातु जायते ?

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. जातु जायते ? — न तु जायते

स्वलपं स्नायुवसायशेषमलिनं निर्मोसमप्यस्थिकं
भ्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्

तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिद्धो जयुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निवृत्तिं द्विषं
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि याञ्छति जनः

सत्यानुरूपं फलम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

अमीषां प्राणानां तुलितयिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्न्यवसितम् ।

यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां

कृत धीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥

वृत्त — शिखरिणी

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा
प्रसार्द किं नेतु विशसि हृदय ! फलेशकलिलम् ।

प्रसन्ने त्वय्येव स्वयमुदितचिंतामणिगुणे

विमुक्तः सकल्पः किमभिलपित पुष्यति न ते ॥

वृत्त — शिखरिणी

पाठान्तर — ३ त्वय्यव — त्वय्यन्त

क्वचिद्वीणावाद्यं, क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
 क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी, क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
 क्वचिद्रामा रम्याः, क्वचिदपि गलत्कुष्ठयपुषो,
 न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. वीणावाद्य — वीणावादः

समारम्भा भग्ना कति न कतिचारांस्तय पश्यो !
 पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् द्रविणमृगतृष्णार्णवजले ।
 तथापि प्रत्याशा विरमति न तेऽद्यापि शतधा
 न दीर्घं यच्छेतो नियतमशनिग्रायघटितम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनियसामः सूरनदीं
 गुणोदारान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ।
 पियामः शास्त्रोद्यान्, उत विधिधकाढ्यामृतरसान्,
 न विदुमः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. सविनयम् — सविनयान्

तुङ्गं वंश्म, सुताः मतामभिमताः,
 संख्यातिगाः संपदः
 कल्याणीदयिता, ययञ्च नयमित्यज्ञानमूढो जनः ।
 मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे;
 संदृश्य क्षणभंगुं तदग्निलं धन्यस्तु मंन्यम्यति ॥

वृत्त — शार्दूल°

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां, द्रुपे न चाटुं मृषा,
 नैपां गर्वगिरः शृणोसि, न पुनः
 प्रत्याशया धायसि ।
 काले बालवृणानि खादसि, सुखं
 निद्रामि निद्रागमे,
 तन्मे ब्रूहि कुरंग ! कुत्र भयता किं नाम तप्तं तप. ॥

वृत्त — शार्दूल°

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाश्रुजल पिवन्ति शकुना निःशकमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-

प्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल °

अहौं वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा हृदि वा ।

तृणे वा द्वेणे वा सम समदृशो यान्ति दिवसाः

क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३ यान्ति - यान्तु ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममृन् ।

प्रजन्तः स्वातंत्र्यादनुलपरितापाय मनसः

स्ययं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी

किं वन्दाः वन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता,
 निर्झरा वा गिरिभ्यः
 प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो
 बल्यलिन्यश्च शाखाः ।
 धीक्ष्यन्ते यन्मुपाणि प्रसभमपगतप्रधयाणां खलानां
 दुःखोपात्ताल्पयित्तन्मयशपयनानर्तितमूलतानि ॥
 वृत्त — घग्धरा

गंगातीरे द्विमगिरिशिलायद्धपद्मासनस्य
 घटप्रध्यानाभ्यसनविधिना योगनिघ्रां गतस्य ।
 किं तैर्भाव्यं मम सुदिषसैर्यत्र ते निर्यिशङ्का,
 सप्राप्त्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूयिनोदम् ॥
 वृत्त — मन्दाप्रान्ता

पाठान्तर — ४. — कण्डूयन्ते जरठहरिणा रमाक्षमज्ञे मदीये,
 अथवा *शङ्गमज्ञे मदीये ।

धन्यानां गिरिकन्दरे नियस्तां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाश्रुजल पिवन्ति शकुना निःशकमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्राप्तादवापीतट-

प्रीडाकाननवेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल°

अहौ धा हारे धा बलवति रिपौ धा सुहृदि धा

मणौ धा लोष्ठे धा कुसुमशयने धा एषदि धा ।

तृणे धा द्विणे धा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३ यान्ति - यान्तु ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममृन् ।

प्रजन्तः स्वातंत्र्यादनुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी

९१

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुमारिणी ।
तथापि सुधिया भाग्यं सुधिचार्येण कुर्यता ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

पाठान्तर — २ तथापि — तस्माद्भि ।

९२

नमस्यामो देवान्, ननु हतयिधेस्तेऽपि यशसाः;
विधिर्विध्यः, सोऽपि प्रतिनियतकर्मफलदः ।
फलं कर्मायत्तं, किममरगणेः, किं च विधिना,
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥

वृत्त — शिखरिणी

९३

ब्रह्मा येन कुलालयन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशायतारगहने क्षितो महासंकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने, तस्मै नमः कर्मणे ॥

वृत्त — शार्दूल°

सलोल्लापा माढा कथमपि तदाराधनपरै ,
 निगृह्यान्तर्वाप हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भ , प्रतिहतधियामञ्जलिरपि ,
 त्वमाश भावाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

पाप्मन — ४ किमुपरमना — किमपरमता ।

दीना दीनमुखं सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णविरा
 काशद्भि क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्रेदिनी ।
 याञ्चामङ्गमयन गद्गदगलत्पुट्यद्विलीनाक्षरं
 का'दहीति घदत्स्वदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी जन ॥

अह्नज्ञानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्यरं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।
 न प्रातानि पुरा न संप्रति न च प्राप्नो वृद्धप्रत्ययो
 चाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं

त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — १. °विवेकिनोऽमलधियः—°विवेकिर्मलधियः

२. यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धना°—यन्मुञ्च-
 न्त्युपभोगकाञ्चनधना°

इत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 चराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महीमेको मग्नां यद्यमवहन्तसलिलैः
 शिरःशेषः शत्रुं निगिलति परं संत्यजति च ॥

वृत्त — शितरिणी.

पाठान्तर — ३. दन्तसलिलैः—°दन्तमुवुलैः । केटलारु
 'दन्तमलिले' पाठ सूचये छे

पातालान्न विमोचितो बत घली,
 नीतो न मृत्युः क्षयं,
 नो मृष्टं शशलाञ्छनं च मलिनं,
 नोन्मूलिता व्याधयः ।
 शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं,
 चेतःसत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्या वहँल्लज्जसे ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. वहँल्लज्जसे — दहन् स्थिते

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं
 श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं
 यत्र तेजस्विचक्रम् ।
 संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो
 प्रह्लाण्डोदुंद्यरान्तर्मशकवदपरे प्राणिनो जातनष्टाः॥

वृत्त — सगंधरा

विरम विरसायासादम्माहुरध्ययसायतो
 विपदि महतां धैर्यध्वंमं यदीक्षितुमीहसे ।
 अयि जडमते ! कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
 कुलशिवरिणः श्रुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥
 वृत्त — हरिणी.

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
 निवृत्तनानागसकाव्यकौतुकम् ।
 निरस्तनिःशेषविकल्पविन्तरं
 प्रपत्तुमन्विच्छति शंकरं मनः ॥
 वृत्त — वशैव.

त्रितोर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
 स्मरन्तः मंसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
 धयं पुष्पधारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
 त्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥
 वृत्त — शिखरिणी

पाठान्तर — २. विगुणपरिणामा विधिगतीः — विरसपरि-
 णामो विधिगतिम् ।

१०८

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्यैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥
वृत्त — शार्दूल°

१०९

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा
शूद्रोऽथ किं तापसः
किं वा तत्त्वविधेकपेशलमतिर्
योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः मंभाष्यमाना जनैः
न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसा
यान्ति स्वयं योगिनः ॥

वृत्त — शार्दूल°

११०

यदासीदज्ञानं ममरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविधेकांजनजुषां
समीभृता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥
वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. जगदपि-जगदिति

१०७

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः
तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः ! कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः॥
वृत्त -- शार्दूल *

१०८

मातर्मदिनि, तात मारुत, सखे तेजः, सुघन्धो जल,
आतव्याम, निवद्ध एव भवतामेप प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥
वृत्त -- शार्दूल *

पाठान्तर — २. एव भवतामेप प्रणामाञ्जलिः —
एव भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

प्रकीर्णश्लोकाः

१०९

शैय्या शैलशिला, गृहं गिरिगुहा,
यखं तरूणां त्वचः
सारङ्गाः सुहृदो, ननु क्षितिरुह्यं वृत्तिः फलैः कोमलैः
येषां नैर्झरमभ्युपानमुचितं, रत्यै च विद्याङ्गना,
मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि यैर्वद्धो न सेवाञ्जलिः ॥
वृत्त -- शार्दूल *

११०

न ससारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्योवैश्विरपरिगृहीताश्च विपया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिष द्वातुं विपयिणाम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

१११

आदित्यस्य गतागतरहरहः सक्षीयते जीवितं
व्यापार बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं प्रासञ्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥

वृत्त — शार्दूल°

११२

क्षण वालो भूत्या, क्षणमपि युवा कामरसिकः,
क्षणं चित्तेर्हीनः, क्षणमपि च संपूर्णविभयः ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव घलीमण्डिततनुः,
नरः संसारान्ते विशति यमधानीजघनिकाम् ॥

वृत्त — शिखरिणी

प्रियसख ! विपद्दण्डव्रातप्रपातपरम्परा-
 परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधि खल ।
 मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालघत्
 भ्रमयति मना नो जानीमो किमत्र विधास्यति ॥

वृत्त — हरिणा

माने म्लायति, खण्डिते च वसुनि,
 व्यर्थे प्रयातेऽर्थनि,
 क्षीण बधुजनं, गते परिजने, नष्टे शनैर्यौवने ।
 युक्त बचलमेतदेव सुधिया यज्जह्नुक्न्यापय -
 पृतग्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवास वयचित् ॥

वृत्त — शार्ङ्ग

पाठान्तर — ४ तगीकुञ्जे — दरीकुन

अभिमतमहामानप्रथिप्रभेदपटीयसी
 गुरतरगुणग्रामाभोजस्फुग्गेज्जलचन्द्रिका ।
 त्रिपुलत्रिलसहज्जावलीविदारकुठारिका
 जठरपिठरी दुग्पूरेय करोति विडबनम् ॥

वृत्त — हरिणी

११६

ज्ञान सतां मानमदादिनाशनम्
 केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।
 स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये
 कामानुराणामतिकामकारणम् ॥

वृत्त — वगस्थ

११७

सिंहो बली द्विरदशूकरमासभोजी
 मयत्सरेण रतिमेति किलैकधारम् ।
 पारायतः खरशिलाकणमाश्रभोजी
 कामी भवत्यनुदिन वद कोऽयं हेतुः ॥

वृत्त — रमनतिलका

११८

वृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छखिल-
 मणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतरावृततनुः ।
 क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरक्कपालार्पितगलः
 शुनीमन्येति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥

वृत्त — क्षिप्ररिणी

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
 चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
 कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः
 लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

वृत्त — वसंततिलका

पाठान्तर — १ लुनन्ति यस्य — खनन्ति यस्य.

મૂલ્કિતસુધા

ભર્તૃહરિનાં વચ્ચનો આપણા દેશમા ચલણી નાણાની પેઠે વપરાય છે. યધા જ પ્રાંતમા ભર્તૃહરિનોં સરહો પ્રચાર હોવાથી અને ંનાં વિચારશૈલી યધે જ સરહી પ્રાપ્ત હોવાથી, ંક રીત પ્રજાક્રીય સાસ્ક્રુતિક ંવત્તા સાધવામા ંઆ વચ્ચનોનો પાલો મોટો અને કીમતી નીવડયો છે.

સસ્કારી લોકોના ભાષણોમા અને લલ્લાણોમા ંઆ વચ્ચનો ંગરનવાર ંવવાનોં જ રાષ્ટ્રીય કેલ્લવણીમા ંઆ વચ્ચનોને ંવડ્ય સ્થાન હોવુ જોઈં. ંુવાનો ંઆ વચ્ચનો વઠસ્ય કરે ં જહરનુ છે. કેમ કે ં વહેવત પેઠ વપરાય છે અને ંમાથી જ ંઆપણી સમ્યત્તા વિકસી છે.

सुकविता यद्यस्ति, राज्येन किम् ?

घ्रीडा चेत् किमु भ्रषणं ?

पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?

किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः ?

क्षान्तिश्चेत् कयचेन किम् ?

शुचि मनो यद्यस्ति, तीर्थेन किम् ?

अपयशो यद्यस्ति, किं मृत्युना ?

ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम् ?

सत्यं चेत्, तपसा च किम् ?

कल्प स्थितं तनुभूतां तनुभिस्तत किम् ?

ग्रस्तं न किं केन वा ?

*
सदीप्ते भवने तु कृपस्वनन प्रत्युद्यमः कीदृशः ?

*
निपुणता का ? धर्मतत्त्वे रति ।

*
का हानिः ? समयच्युतिः ।

*
राज्यं किं ? आज्ञाफलम् ।

*
कः शूरः ? विजितेन्द्रियः ।

*
सेयस्य विद्वज्जनम् ।

*
जहि मदम् ।

*
मान्यान्मानय ।

*
दुःस्मिते कुरु दयाम् ।

*
प्रच्छादय स्थान गुणान् ।

*

विद्विषोऽप्यनुनय ।

*
पापे रतिं मा कृथाः ।

*
मोहं मार्जय ।

*
शान्तं भायमुपैहि ।

*
चेतः ! प्रसीदाधुना ।

*
विद्या परं दद्यतम् ।

*
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने ।

*
विभूषणं मौनमपंडितानाम्

*
कथयो ह्यर्थे विनापीश्वराः ।

*
मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।

*
विद्याविहीनः पशुः ।

*

‘प्रियं कृत्वा मौनं’ पुरुषमभिजातं कथयति ।

नास्त्युद्यमसमो ग्रंधुः ।

शीलं परं भूषणम् ।

पेश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता ।

शौर्यस्य वाक्संयमः (विभूषणम्) ।

न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ।

न्याय्यान्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ।

विवेकभ्रष्टानां भवति धिनिपातः शतमुग्रः ।

भोक्तुं न भोक्तुं क्षमाः ।

दोर्मन्ध्याघृपतिर्विनश्यति ।

यचो हि सत्यं परमं विभूषणम् ।

*

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ।

*

बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी ।

*

कालाय तस्मै नमः ।

*

नहि शशक-चिपाणं कोऽपि कर्म ददाति ।

*

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

*

तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् ।

*

हृदि स्वच्छा वृत्तिः ।

*

विपद्यैः स्थेयम् ।

*

अधिनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।

*

सन्तः साश्चर्यचर्याः ।

*

मंसारे रे मनुष्याः ! वदत यदि सुखं
स्थल्पमप्यस्ति किञ्चित् ।

*

भोगे रोगभयम् ।

*

गुणे खलभयम् ।

*

चित्ते नृपालाद्वयम् ।

*

शास्त्रे धादभयम् ।

*

आघातं मरणेन जन्म ।

*

अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहृताः ।

*

कथमहो मोक्षान्न लज्जामहे !

*

घराग्यमेवाभयम् ।

*

तृष्णा न जीर्णा, धयमेव जीर्णाः ।

*

न तु भवतु हरिप्रो यस्य तृष्णा विशाला ।

*

घयमप्येकान्ततो निस्पृहा ।

*

तल्पमस्वलपमुर्वी ।

*

मन्तो घनान्त गता ।

*

मही रम्या शय्या ।

*

विपुलमुपधानं भुजलता ।

*

योगी सुखं तिष्ठति ।

*

आयुः कल्लोललोलम् ।

*

धर्मं पक्वो हि निश्चलः ।

*

बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

*

संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिम् ।

*

लीये परे बह्मणि ।

*

जीर्णमंगे सुभाषितम् ।

*

मौ कित का ज्ज लिः

वाग्भूयण भूयणम्

‘સૂક્તિસુધા’ કરતા જરા માગો અને અર્થગંભીર એવા
વચનાની અહીં અગ્નિ ધરી છે. એનો હાર વનાવી કઠમા
ધારણ કરવાથી અનેક આપત્તિને વરાત સદુપાય સૂઝે છે.

मनस्यी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

*

संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।

*

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

*

मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि यैर्वद्धो न सेवांजलिः ।

*

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।

*

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ।

*

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूत जगत् ।

*

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कः ?

*

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलशुताम् ।

*

धिवेकप्रधानां भयति विनिपातः शतमुखः ।

*

नोदूकोऽप्यवलोकते यदि दिया,

सूर्यस्य किं दूषणम् ?

*

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका, न मणयो
यैरर्घतः पातिताः ।

*

पत्र नैव यदा करीरविटपे, दोषो वसन्तस्य विम् ?

*

लक्ष्मीर्यत्र, पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।

*

कालः काल्या भुवनफलके ग्रीडति प्राणिसारैः ।

*

तर्किक नाम निरंबुशेन विधिना यन्निर्मित सुस्थितम् ?

*

को देहीति यदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी जनः ?

*

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि चांछति जन सत्यानुरूपफलम् ।

*

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमहतामयेसरः केसरी ?

*

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो ददति पायकः ।

*

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनेर्नांकितः ?

*

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सकोचयति च ।

*

पाप्येका समं करोति पुण्यं या संसृता धार्यते ।

*

तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् (पडितान्) संरुणद्धि ।
न भयति विसततनुयारणं धारणानाम् ॥

*

अदद । मदतां निःसीमानश्चरिभ्रयिभृतयः ।

*

यत्पातं त्यपि न प्रयाति निधनं विद्यालयमन्तर्धनम् ।

*

अधोमुखस्यापि तनूनपातः

नाथः शिखा याति यदाचिदेव ।

*

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान्

पञ्चः सतामग्रणीः ।

*

प्राप्येमां कर्मभूमिं न धरति मनुजो

यस्तपो मन्दभाग्यः ।

*

यद्यस्मात् पराद्भुगोऽसि, ययमप्येषान्ततो

निस्पृहा ।

*

मखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपनः ।

*

सर्वं यस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।

*

धनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ।

*

चेतःसद्गतिं योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ।

*

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।

*

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयममीमांसा विजयते ।

*

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं

केपांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

*

कलाशेषश्चन्द्रः, शरदि सरितः श्यामपुलिनाः ।
तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥

*

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो

गृह्णाति तुल्य जलम् ।

*

तद्धीरो भय, वित्तयत्सु कृपणां धृतिं वृथा मा कृथाः॥

*

सर्वांशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यह ।
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्रा पयोचिन्दव ॥

*

भोग कोऽपि स एक एव परमो
नित्योदितो जृम्भते ।

*

यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषया
त्रैलोक्य राज्यादय ॥

*

को वा वीचिषु बुद्ध्युदेषु च तडिल्लेखासु च
स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्यय ॥

*

पुरा विद्वत्तासीदुपशमयता क्लेशहतये ।
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धयै विषयिणाम् ॥

*

नृभि प्राणप्राणप्रयणमतिभि कैश्चिदधुना ।
नमद्भि क पुसामयमतुलदर्पज्वरभर ?

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ॥

ટિપ્પણ

નક્ષત્રમાલા

૧

વિદ્યા — વિદ્-જાણવું

તપસ્ — તપશ્વર્યા એવું કઠણ કામ કે જે કરવાથી શક્તિઓ વધે શારીરિક, વાચિક, માનસિક, તથા આત્મિક શક્તિઓ જે કર્મ વડે વધે છે તેને તપસ્ કહે છે

[તપથી શક્તિઓ વધે છે, ઝમારે મોગથી તે ઘટે છે ક્રોધ કે દ્વેષથી પણ તપ ક્ષીણ થાય છે]

અન્વય — મર્ત્યલોકે ચરન્તિ ।

૨

સાહિત્ય — (૧) વિચારોના વાહન તરીકે ભાષાની કૅલ્પવર્ણીનું શાસ્ત્ર આને અનુત્પત્તિ પણ કહે છે (૨) ભાષાના અભિજ્ઞાન પ્રયત્નશીલને પણ સાહિત્ય કહે છે. 'વાદ્મય,' અને 'સાદ્દશ્ય' એ બે શબ્દો આ જ અર્થના છે.

કલ્પા — મૂળો માણસ પણ જેમો પારી શકે તે કલ્પા — એવી એક મજાની વ્યાખ્યા શુક્રનીતિમાં આપેલી છે

વિષાણ — શીંગડું

ભાગધેયમ્ — ભાગ્ય, સદ્ભાગ્ય.

સરસ્વતી : ધર્મેણ હીના પશુભિરસમાના ।

३

य (उद्यम) कृत्वा (नर) न अपसीदति ।

उद्योग करवायी माणस पडतो नथी, तेनो नाश
यतो नथी

शत्रु बहारनो होय तो तेनाथी नासी जवाय, पण
रोगनी पेठे शरीरमा ज वेठो होय तो तनो समूळगो नाश
न करीए तो ते आपणो सर्वनाश जहर करवानो

सरखावो उद्योगिन पुष्टपसिंहमुपैति रक्ष्मी ।

४

मूळ श्लोकमां 'को न याति वश लोके' एवो पाठ
हतो पण कवि तो नीच लोको विजे ज वहेया मागे छे
शीलयान पुरुषो लाचने वश थना नथी जे रुदग
(माडीना अंगराळा) होय ते ज 'लोट' मळवायी
मीठुमीठु बोले छे

पिण्ड — भातनो के लोटनो गोळो, खावानु लाच

५

ज्या प्रेम होय छे त्यां स्व पर एवो भेद होतो
नथी, त्या 'मारु तारु' कोई वरतु नथी स्वार्थ के मत्सर
वचमां आव्यो के तरत ज जुदाई शरु थाय छे

अधुना — अधुना हमणां

યઃ (વિત્ત) ન દદાતિ ન વા ભુંક્તે તસ્ય (વિત્તસ્ય)
મૃતોયા ગતિઃ (નાશઃ) ભવતિ ।

લોભથી અને કજૂસાર્થી ધનનો સંગ્રહ કરવાથી
વશો લાભ નથી. સોમનાથના મંદિરની સંપત્તિ જેમ
લૂંટાઈ તેમ તેનો નાશ જ થવાનો. સરસ્વાયો :

કૃપણેન સમો દાતા ભુવિ કોડપિન વિદ્યતે ।

અસ્પૃશ્યેવ વિત્તાનિ યઃ પરેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ ॥

— વ્યાસ

પરિચર — સેવા કરવી.

સ્થૈરકથાઃ — સહેજમાં બોરેલાં વચનો.

પાઠાન્તર — ૨. તે ન ઉપદેશમ્—નો સદુપદેશમ્ ।

અંધરસ્વણ્ડ — (૧) વજ્રનો કકડો, ધોતિયું.

(૨) આકાશનો ભાગ.

મંધીત. — સળે-ટારવું, લપેટવું, વીંટાઢવું

ચન્દ્રમાઃ — ચન્દ્રમન્ તું પ્રથમા એકદશન.

દૌર્ગત્યં — કફોડી દશા, દુર્ગતિ.

પૌર્ણિમાની રાત્રે જો આકાશમાં ચંદ્ર પડ્યો તેમાં જ
બીજે દિવસે સૂરજને ફરતો જોઈ, કવિને થયું કે એ
વચ્ચે એક જ ધોતિયું છે. એકે ઉતાર્યું તે બીજો પહેરે છે !

११

परिवर्तिन् — परनार, चक्कोळनी पेठे भमनार.
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युं ध्रुव जन्म मृतस्य च ।

— गीता

ते ज जन्मेलो वहेवाय के जेना जन्म्याची एटले
के पुरुषार्थ वडे वशनी उन्नति थाय छे
वंश — कुळ, खानदान, कोम, जाति.

१२

घरं — मनाक प्रियम् । वधारे साहं, बहेतर.
दुर्गम् — दु.खेन गम्यते यत्र । कटण जग्या, पहाड,
फिलो वगेरे

भ्रान्तं — भटकवुं रखडपटी

घनचर — जंगली पशुओ, जानवरो.

घनेचर — जगलमां वसनार। मील दगेरे माणसो.

‘मूर्ख’ने ठेकाणे ‘नीच’ अथवा ‘दुष्ट’ पण वापरी

शकाय

१३

स्तवक — गुच्छो, गोटो

मनस्विन् — तेजदार माणस, पराकमी, पुरुषार्थी,
स्वभिमान धारनार

सखायो : नैसर्गिकी सुरमिणः कुपुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरैरवताडनानि । — भगभूति.

पाठान्तरमां मनास्विनमूने ठेकाणे मनस्विनाम् जोईए.

સમુદ્રમથન વસતે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમા
હલાહલ વિષ પણ નીકળ્યુ. છતાં અમૃત મળે નહીં ત્યાં
સુધી દેવદાનગોષ્ઠ મથન વધ રાખ્યુ નહિ

કોઈ પણ મહાન પ્રયત્નને અંગે શરૂઆતથી જ અલ્પ
લાભ અને મહારાકટો આવે છે. અલ્પ ફળોનો સ્વીકાર
કરવાથી તેટલી તપસ્યા ધટી જાય છે, અને મહાફલ
દૂર દૂર જાય છે

૧૭

આજ્ઞા — હરૂમત, સત્તા.

બ્રાહ્મણાનામ્ — બ્રાહ્મણાદીનાં સર્વવર્ણાનામ્ । ધર્મપરાણાં
વિદુષાં વા । આને ઠેકાણે ‘સમ્મનાના’ કે ‘દુર્ધલાના’
એવું મૂક્યું ?

સત્તા, કીર્તિ વગેરે છ લાભ (ગુણ) જો ન થાય
તો રાજાનો આશ્રય કરવામાં શો સાર ?

ન પ્રવૃત્તાઃ — પ્રાપ્ત થતા નથી, સધાતા નથી.

૧૮

મોટા મોટા નાગોના માથા પર એક મણિ હોય છે
અને રાત્રે તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ પડે છે, એવી એક
માન્યતા લોકોમાં ચાઝતી આવેલી છે. મણિમાં અનેક
સારા ગુણો હોય છે, પણ સર્વ તો ભયંકર જ હોય છે
દુષ્ટ માનવ વિદ્વાન કે કુપ્રેમી હોય તો તે વધારે ભયંકર
બને છે.

ઉત્પલ — કમલ ઉત્પલકોમલ — કમલ જેડ
કોમલ

મદ્દા (મોટા) શીલ (પર્વત)ની શિલાના સંઘાત
(સમૂહ) જેડ કર્કશર (કઠોર, મજબૂત, મઠગ)

વિપદિ પૈયમ્ । અથ અભ્યુદયે ક્ષમા ।

વૈભવ હોય ત્યારે મોટા લોકો યોજાનાં દુઃખ જોઈ
કોમલ થાય છે તેમનું હૃદય હટ પીગઢી જાય છે
પણ જ્યારે તેમના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે
તેઓ પોતાના પ્રત્યે કઠોર થાય છે, કટ વેટતાં ઢગતા
નથી, શીલ છોડતા નથી

નીતિ — સદાચાર, વ્યવહારકુશલતા, કુટિલતા,
દારપેચ એમ વિવિધ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે

નીતિનિપુણ — ચતુર મુત્સદીઓ

લક્ષ્મી — સમૃદ્ધિ, વૈભવ

ધીર — વિચારવાન, ઢાળો ધી (મુદ્દિ) ચલાવનાર
ત ધીર

‘ચાર લોકો કહે તેમ ચાન્ડુ,’ ‘નુકસાન ન થાય
અત્તુ રાસ જોડુ,’ ‘પોતાને બચાવીને ઘને તો ધોજાનું
મલુ કરડુ,’ એમ માનનારા બાને ધણા થયા છે તેથી
જ આજનો જમાનો હલકો થયો છે ‘જે નેક દેરાય

સારો સ્નેહી શું શું કરે છે તે આ છોકરાં
વર્ણવ્યું છે.

મિત્રમ્ — સ્નેહી.

ગુર્ધ — ગુપ્ત રાસવા યોગ્ય વાત.

કાલે — સકટ સમયે, અર્ણવે દસતે.

ન જદ્વાતિ — છોડતો નથી

ઉપચીયતે — વધતે.

વિમૃશન્તઃ — વિચાર કરવાનાહા.

વિપદઃ — વિપત્તિથી.

મૂંઝાતા નથી કેમકે વિપત્તિ ટકવાની નથી.

ફાન્દુકઃ — દડો.

કરાવાતૈઃ — કર એટલે હાથ, એના આઘાતોથી.

પાતિતઃ — પાડેલો

ઉત્પત્તિ પય — જરૂર કઠણ છે.

ધૃત — (૧) શીલ, ચારિત્ર્ય, (૨) મોઢ.

સાયુધૃત — (૧) સઘન, (૨) મોઢ દઢો.

સ્થાયિન્ — કાયમ ટકનાર.

અસ્થાયિન્ — ન ટકનાર.

ટિપ્પણ

સદ્બોધશતકમ્

મંગલાચરણ

દિક્કાલાચનયચ્છિન્ન — દિશા, કાઢ ઇત્યાદિથી
અમર્યાદિત; સ્થઙ્કાઢ વગેરેથી પર.

ચિન્માત્રમૂર્તિ — ચિન્માત્ર મૂર્તિ: यस્ય । કેવલ
(શુદ્ધ) જ્ઞાન એ જ જેનું સ્વરૂપ છે તે.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં મદ્મ । — તૈત્તિરીયોપનિષદ્

સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય — સ્વાનુભૂતિ: એવ એક માનં
પ્રમાણં જ્ઞાનસાધનં यस્ય સઃ તસ્મૈ । સ્વાનુભૂતિ આત્મસાધા-
ત્ત્વાર એ જ જેને જાણવાનું એક સાધન છે તેને.

૬

પ્રચ્છન્ન — ગુપ્ત, ગૂઢ.

ગુપ્ત - રક્ષાણું, સુરક્ષિત

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિદ્યાની પ્રગતિ અનેક રીતે
થયેલી છે:

વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ।

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ — સરસ્વાતો:

સાહિત્યમંગીતવન્દ્યાવિહીનઃ સાક્ષાન્ પશુઃ પુષ્પવિષાણર્હીનઃ ।

મા શ્લોકમાં ઘણા રૂપદો હોવાથી અલંકાર માત્રારૂપક
ભાવ છે.

मूर्धजा — मूर्ध्नि जाता मूर्धजा । मायाना वाङ्
(मूर्धन्-मायु, जन्-जन्मयु, पेदा यउ)

मस्मृता (वाणी) — शास्त्रसंस्थासुक्ता ग्राम्यवादि
दायगहिता च । गीतामो तनुं र्णन भान यर्यु छे .

अनुद्वेगकर वाक्यं सत्य प्रियहित च यत् ।

व्याभूषण भूषण — सरगागे

कामान्दुग्धे विप्रकर्षयत्क्षमो कीर्तिं मृत दुष्टन या हिनस्ति ।
तो चाप्येतां मानर नङ्गलातां धेनुं धीरा सन्तृता वाचमाहु ॥

— गाम्भूति

૪

સ્મયદૂષિતા: — ગર્મથી દૂષિત.

અયોધ્યોપદ્રતા: — અજ્ઞાનપ્રસ્તા:

જીર્ણમદ્રે સુભાષિતમ્ — વિદ્યા અને વચનચાતુરી
કોની આગળ વ્યક્ત કરવી ? તે અંદર ને અંદર મુકાઈ ગઈ છે.

અંદરમાં, અંદરના અને અજ્ઞાન કે જડતા એ પ્રણે
યાબ્ય, સાહિત્ય તેમ જ કલાની સાચી કદર કરવામાં
અંતરાયો છે.

૫

ચલાચલ — અતિશય ચંચલ. અતિશયતા ચતારા
માટે 'ચલ'ને અહીં ચેરડયું છે. અને તેથી પહેલા ચલના અન્ત્ય
અ નો આ થયો છે. ચલ+અચલ એમ પણ રૂપ બની
શકે છે અને ત્યાં અચલનો અતિચલ એવો અર્થ થાય છે.
નાસ્તિ ચલં યસ્માન્ તત્ । સરસ્વાતો

લક્ષ્મીસ્ત્રોત્પન્નરક્તમજ્જાચપલા વિશુષ્ણલં જીવિતમ્ ।

૬

દુષ્કૂલં — નાનુક રેતાનું કપડું; રેશમી કપડું.

નિર્વિશેષ: આધિક્યરહિન મેદરહિત વિશેષ ।

મહત્ત્વ વગરનો કેર, અંતર

સરસ્વાતો : સારા. સંપત્તયસ્તસ્ય સંતુષ્ટં યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનસૂત્રપાદમ્ય નનુ ચર્માશૃન્ગૈય મૂ ॥

— હિનોવદેશ

તથા મંત્રોષ એ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

लभ — प्राप्तेऽप्यर्थे आधकप्राप्तीच्छा ।

लभ कथां पापेनु मूढ गणाय छे लोभ पापस्य कारणम् ।

लोभ स्वन्वाऽपि तान् हन्ति श्वित्रं रूपमिरेषितम् ।

तान् — अग्निमान् गुणान् । श्वित्र — कोट

पिशुनता — पाटञ्धी दाप काडवानी क चादी
स्वाराणि टव

तीर्थम् — तीर्यत यत्र तत्तथ्यम् । घाट पार
ऊतरवानो मार्ग आरा, पवित्र स्थान

निजा — पातीकाओ सगांरहागीओ

अपयशो — सरसागे

गभाषितस्य चाकीर्ति मरणात्तिरिच्यत । — गीता

जहि — मारी नास हन् मारव

पदवी — मार्ग

दुग्धजलभेदविधौ धैर्यमध्यम् — दूध न पाण
जुनी पाडवानी हसर्ग। कया रररुन साहित्यमी बहु गशर्ग छ
सरगारा नारर्गरिविकु हयाग्य तमव कुरव चन ।

विभेऽस्निन्नपुनान्य कुत्पन पाउयिष्यति य ॥

— भाषिनाग्निम

માટે, ચાતકની જેમ રાહ જોવી એવી કહેવન થઈ પડી છે.
સરસાવો ધરણીપતિત તોય ચાતકાનાં દનાવરમ્ ।

યાચના કરવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વમાન ધરામનાર માણસને
કેટલી મનોવેદના થાય છે તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે.

દેહીતિ વક્તુકામસ્ય યદ્ દુ સમુપજાયતે ।

દાતા ચેત્તદ્વિજાનીયાત્ દયારસ્વપિશિતાન્યપિ ॥

— પ્રમુખાવલિ

૧૬

અયસ્ — લોહ, તાલુ

સ્થાત્યામ્ — સ્થાપિત નખત્રમાં સૂર્ય દેવ ત્યારે
સમુદ્રમાની છીપો ઝુલકે છે અને તમાં વરસાદના ટીપા પડતાં
તેનાં મોતી થાય છે, એવી માન્યતા છે

પાત્રવિશેષે ન્યસ્ત શુણાન્તર પ્રવર્તિ શિક્ષકાત્ ।

જલમિવ સમુદ્રશુસ્તૌ મુક્તાશ્ચ પદમ્ય ॥

રાગ્નિદિશ ૧૬-૧.

માત્ર તરી અમર

મિત્રાપદ° — આપત્તિ જ મિત્રતાની સાચી કસોટી છે
નિવપગ્રાણ તુ તેષા (મિત્રાણા) વિપન્ । — હિતોપદેશ

૧૮

એક દરિદ્રી માણસ સ્મશાનમાં પડેલા શબને પોતાના
દારિદ્ર્યભાર સાથે થાડા વરત માટે સાદુ કરવા વીનવ્યુ પણ
શબે વિચાર કર્યો કે આ તો સોટનો વેપાર છે તેથી એ
તને જવાબ ન આપવાનું જ ઉચિત માન્યું

સરસ્વાતી દારિદ્ર્યાન્મરણાદ વા મરણ મે રોચત ન દારિદ્ર્યમ્ ।

અપક્લેશ મરણ દારિદ્ર્યમનન્તક દુ સ્થમ્ ॥

— મૃચ્છકટિક માં ચારુદત્ત

૧૯

મદ — હાથીના ગડસ્યઙ્માથી ફરતો મદ, દાન

મત્ત્વવત્ — તજસ્વી, બઢવાન

સરસ્વાતી તજસા હિ ન વય સમીક્ષ્યત । — કાલિદાસ

૨૦

પાદ — પગ, કિરણ

ઇન્દ્રાન્ત — સૂર્યકાન્તમણિ

નિકૃતિ — અપમાન

યદ્ તદ્ — જો તો પછી

ધૂળને વિષે પણ એક કવિએ બામ જ કહ્યું છે °

પાદાહત યદુત્થાય મૂર્ધાનમધિરોદ્ધતિ ।

સ્વસ્થાન્વાપમાનેઽપિ દેહિનસ્તદ્વર રજ ॥

૨૧

અઘકરનિયર — કચરાનો ઢગલો, ઝકરડો
 ફૂફયાકુ — કૂકડો (કૂકળ ગલેન વક્તિત્તિ ઇતિ ।)
 સરસાવો વનેડપિ સિંહા મૃગમાસમક્ષિણો
 યુભુક્ષિતા નૈવ તૃણ ચરન્તિ ।
 એવ કુલીના વ્યસનાભિભૂતા
 ન નીચકર્માણિ સમાચરન્તિ ॥

૨૨

સરસાવો :

દક્ષોરપ્રાત્ક્રમશ પર્વણિ પર્વણિ યથા રસપિશય ।
 તદ્વત્ સજ્જનમૈત્રી વિપરીતાનાં ચ વિપરીતા ॥

— શાર્દૂધરપદ્ધતિ

વે દુર્જનો જો પાસે આવ તો વચ્ચત્ત જતાં તમનો સવધ
 વધારે ને વધારે ચગડતો જાય છે, જ્યારે સજ્જનોનો સવધ
 વધારે ને વધારે સ્તિમ્ધ થતો જાય છે

૨૩

ધૈર્યમ્ દૃઢચિત્તત્વમ્ ।
 મનસો નિર્વિકારત્વ ધૈર્યમ્ રાત્સવપિ દેવુષુ ।
 યુધિ યિગ્રમ — યુદ્ધે ચાપ્યપગયનમ્ । — ગીતા
 અભિરતિ — પ્રીતિ, સમ્રહેચ્છા

૨૪

અકારણયિગ્રહ — કારણ વિના લઢવાડ

સરસાવો • અકારણાપિષ્કૃતવૈરદાષ્ટનાદસમ્મનાત્કસ્ય મય ન
 વિચત । — યાગ

योपित् — छा

असद्विष्णुता — (तमना उत्कप) सहन न थवो ते
अदखाई

२५

प्रणयिता — भक्ति, निष्ठा (प्रणय प्रेम, भक्ति)
प्रकृतिमहताम् — प्रकृत्या महताम् । स्वभावे
मोटाओना

करे श्लाघ्य त्याग —

दानेन पाणि (विभाति) न तु क्वणेन ।

मुखे सत्या घाणी — किं वाचां मण्डनम् ?
सत्यम् । — शकर

श्रुतमधिगत च श्रवणयो —

भ्रात्र धुतेन एव (विभाति) न कुडलेन ।

२६

पद्म — सूर्यशी विकसतु कमळ

कैरव — चन्द्रशी विकसतु कमळ, कुमुद

विक्रचीकरोति — विकसित करे छे खोल्व छे
विक्रच — विगत कच यस्मात् । प्रकुञ्ज स्फुञ्ज (कच-घड़ी)
नाभ्यर्थितोऽपि नो सन्व दिनकर, चन्द्र तथा
जलधर त्रणे साथे लेवाना छ

कृताभियोगा — कृत अभियोग उत्साहपूर्वक
यन यैस्ते । कृतोयोगा ।

स्वभाव एग्रीनतचेतसा सतां परोपकारव्यसन हि जीवितम् ।

शाल्योदनः— शालि नामना चोखानो- कमोदनो-भात
मनस्वी — प्रशस्त मनः अस्य अस्तीति । उदार —
उन्नत — मनवाढ्यो

कार्यार्थी — कार्य अर्थयते इति । काम करवा मागनार
(विद्यार्थी, धनार्थी इ. ना जेम)
सरखावो : मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
तेम ज क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।

अभिमुखनिहत — सामी छानीए घवायेलो
साधुवादः — ' साधु साधु ' इति वादः उक्तिः ।
'शाबादा,' ' शाबाश 'ना पोकारो, जयजयकार
तिष्ठन्तु तावत्* — सरखावो :
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
— गीता

अथधार्या — विचारती घटे छे.
आधिपतेः — मरण पर्यंत
विपाकः — (पच-रांचडुं) राखडुं ते; पचता, फट,
परिणाम
अतिरभसकृत — अनि उतायळभी करेलुं, वगर
वचार्ये करेलुं

सरखावो सहसा विदधीत न क्रिया, अवित्रैक परमापदा पदम् ।
— भारवि

३०

दिशति — उपदेशे छ बताव ठ जाप छ

अपाकरोति — (अप+आ+करोति) दूर कर ठ

सस्कृतमा उपसर्गोनी मददधी अनेक भ्रमभेद सहेलाईथी
उपजावी अने बतावी शकाय छ

सत्संगति * — सरखावा

सग सता किमु न मङ्गलमातनोति । — जगन्नाथ पण्डित
सता हि सग सकल प्रसूते । — सभातरङ्ग
मता सद्भि सग कथमपि हि पुण्यन भवति ।

— भवभूति

३१

पेश्वर्यम् — ईश्वरस्य भाव । स्वामित्व, वैभव

उपशम — शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, इन्द्रियजय

वित्तस्य* — सात्त्विक दाननु आ ऋक्षण ज छ

दशे काले च पात्रे च तदान सात्त्विक विदु । — गीता

प्रभवितु — निग्रहानुग्रहमर्थस्य । प्रभुता धरापनागनु

सरखावो

ज्ञान मौन, क्षमा शक्तौ, त्याग श्लाघाविषय ।

गुणा गुणानुगन्धिवान् तस्य (दिगीपस्य) सप्रसवा इव ॥

— रघुवन्

शील* — सरखावो कोऽलंकार ? शीलम् । — शक

૩૨

જલાયતે — જલમિવ આચરતિ । જલવચ્છીતલો
ભવતિ । આ અને ચીજા નામધાતુઓ છે, અને તે અય્ પ્રત્યય
લગાડવાથી બને છે.

કુલ્યા — ગ્રાવોચિયુ.

માલ્યગુણ — હારનો દોરો

સમુન્મીલતિ — વિક્રમે છે, પ્રવાશે છે

સરસ્વાતો : અહોં વા હારે ધા.... શ્લોક ૮૧

૩૩

પરિતર્જયન્તી — ધમકાવતી, ધીક વતાવતી.

તર્જ (ધીક વતાવતી) ઉપરથી બનેલો તર્જની શબ્દ
અંગૂઠા પાસેની આંગઝી માટે વપરાય છે, કારણ ધમકાવતાં
તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ભિન્નઘટાત્ ઇય અમ્ભ. — ફૂટેલા ઘડામાંથી
જેમ પાણી

ચિત્રમ્ — વિચિત્ર, આશ્ચર્યકારક

અદિતમ્ — સ્વવિનાશદેવભૂતં કર્મ । પરાપકારમ્

૩૪

માનસ — હે મન, કવિ મનને ઉદ્દેશીને પ્રથમ કરે છે.

આત્મગીનં — આત્મને હિતમ્ । આત્માને માટે હિતકર.

આત્મલીનં — આત્મનિ અન્નઃકરણે લીનં ગૂઢં
સ્થિતં, ન તુ દૂરસ્થમ્ ।

ધ્રાન્વ્યાપિ — મૂલથી પણ, ક્યારેક પણ

निर्वृति — शांति, मोक्षसुख, परमानन्द
 सरखावो तमात्मस्थ येऽनुपश्यन्ति धीरा
 तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । — कठोपनिषद्

३५

अकिञ्चन — नास्ति किञ्चन यस्य स । जेनी पासे
 कशु नथी एवो, गरीब, पूरेपूरो अपरिग्रही

दान्त — इन्द्रियनिग्रहगान् ।

निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।

शान्त — यतचित्त, जेण पोतानु चित्त काबूनां
 राख्यु छे ते

सुखमय — आनन्ददायी, सुखपूर्ण

सरखावो सतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्धनलुब्धानां इतश्चेतश्च धावताम् ॥

— हितोपदेश

३६

चाटुल — छुशामतखोर

घृष्ट — अविनीत, निर्लज्ज, धीट

अप्रगल्भ — वीक्षण, असस्कारी, गामडियो

अभिजात — सस्कारी, कुलीन, खानदान

गहन — दुःखेनापि अवगन्तु अशक्य ।

सरखावो वरं वनं वरं वह्निं वरं भारोपजीवनम् ।

पुसा विवेकहीनानां सेवया न धनार्जनम् ॥

— सभातरङ्ग

भारोपजीवनम् — हमाली के वैतरु करीने जीवतु ते

३७

अस्तुभंग — मरण. भंगर-प्राणा । आ शब्द बहु-
वचनना ज वपराय ऐ

पद्मनुविधेयं च मदताम् — अनुयाहि साधु-
पदमि । जुगो श्लोक ११

अस्तिधारावत — साधनां धार उपर पात्रा के
गूता जेऽ अपदे मत, अति रिक्त कम

मरणातोः धुरस्य धारा निगिता दुरत्यया ।

दुर्ग वपराययो ददन्ति ॥ — कटापनिषद्

३८

मध्येषृष्टम् — पृष्टस्य मध्य इति मध्येषृष्टम्-
अध्यर्थाभाव समाग. जेमके मध्यमहाभारतम् मध्यगम् इ

कमठपति — कृमांस्तारी विष्णु

सः पृष्ठे द्रोणः

प्रोदाधीनं गुह्यं — गोप्यानां से ऐ

३९

प्रदानं प्रच्छसम् — दान आपे त तनी कोई पण
जातनी जाहेरान कयां रिना.

संग्रमविधि — प्रत्युधानाभिरादनादिना आदरविधिना
औत्सुक्यम् । छत्रीने उतागळपी सामा जई सामन
परकुं त. संग्रम — आदर, उतागळ

निरभिभयस्तार — निन्दारहित

अनुत्सेकः — निरभिमानता

मरणातोः श्लोक ३७

શ્વેતશામઃ — શુધા શામઃ । મૂલપી કીર્ણ ચયેલો.

વિપન્નદીધિતિ — વિપન્ના નટા દીધિતિઃ દીપ્તિઃ

યસ્ય સઃ । નટતેજ, તેજોહીન.

ઈમ — હાપી

કેસરી — કેમરઃ (ચાઢ) અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ।

સરસ્વાતોઃ યદિ નામ દૈવગત્યા...(શ્લોક ૨૧મો)

૪૧

વાહ્ય — વડવાનલ, સમુદ્રમા રહીને તેને શોષતો
કાવ્યનિક અગ્નિ

મંમૃત — એકઠી કરેલી

જીમૃતઃ — જીવનસ્ય મૃતઃ પટવન્ધઃ—મેષ

સરસ્વાતોઃ યસ્મિન્ જીવતિ જીવન્તિ વહ્નવઃ સોઽત્ર જીવતિ ।

વાયસાઃ કિં ન કુર્વન્તિ ચઙ્ચ્વા સ્વીદરપૂરણમ્ ॥

—પચતંત્ર

તથા પ્રજાનામેવ મૃત્યુર્થ સ (દિલીપઃ) તામ્યો વલિમપ્રહીત્ ।

સદૃશગુણમુત્સૃષ્ટ આદત્તે હિ સ્મ રવિઃ ॥ — રઘુવંશ

૪૨

મનસિ યચસ્તિ° — મનોવાચકાયૈઃ પુણ્યકર્માચરણે
રતા° । મન, વાણી અને કર્મથી પુણ્યકર્મ આચરનારા.

. શ્રેણિ — હાર, પરંપરા.

પર્વતીકૃત્ય — પર્વત જેવું કરીને. આને ‘ ચિવ ’ રૂપ
કહે છે. અમૃતતદ્ભાવે ચિવઃ । પુત્રીકૃતઃ ધવલીકરોતિ ઇ

सरसावो:

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।

न त्वहं सत्यमुत्सृज्य व्ययसेयं कथंचन ॥

महाभारते भीष्माचार्यः ।

४५

कूर्मः — को जले ऊर्मिः वेगः अस्य इति । जेनी
पाणीमां गति छे ते — काचवो

निर्यादः — चीवटपूर्वक नभावयुं, पार पाडयुं ते

प्रतिपन्नघस्तुपु — हाथमां लीधेली वस्तु, अंगीकृत
कार्य.

गोघ्नव्रतम् — कुलघ्नत, कुलघर्म

सरसावो:

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।

अम्भोनिधिर्वहति दुःसहसाडवामि

अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

खुकुलरीति सदा चलि आई । प्राण जाहु बर वचनु न जाई ।

— तुलसीदास

४६

तदीयद्विषाम् — तेना (केशवना) शत्रुओनुं-राक्षसोनुं

कुलं — रहेठाण, समूह

शिखरिन् — शिखरवाळो — पर्वत

સવર્તકા — પ્રલયકાન્તવર્ષિણ મેઘવિશેષા પ્રલયામય
વા ।

ઝંજિતમ્ — અતિ બઢવાન, પ્રભાવશાઢી
ભરસહ — ભાર સહન કરે તડ

૫૭

ઉદન્યચ્છન્ના — સમુદયી ઢકાયેલી—મર્યાદિત ચયલી
ઉદન્યત્ — ઉદકાનિ સન્તિ અન્ન ઇતિ । સાગર
કલયતિ — માપે છે કલ્ ક્રિયાપદના સસ્કૃતમાં
અનક અર્થ થાય છે અને તયી આ ધાતુ કામધેનુ કહેવાય છે
કલતિ કામધેનુ ઇતિ વૈયાકરણોક્તિ ।

સ્ફુરદયધિમુદ્રામુકુલિતા — લસત્પરિચ્છેદ એવ
મુદ્રા (સીલ) તયા મુકુલિતા પિંહિતા પરિચ્છિન્ના ઇત્યર્થ ।
સ્પષ્ટ દેસાતી મયાદાની છાપ (મુદ્રા—' સીલ ') થી ઢકાયલી,
પરિચ્છિન્ન

ભાઘા (સ્થાવરજંગમા) — (સ્થાવર જગમ) ઘધી
દસ્તુઓ

પ્રજ્ઞોન્મેષ — યુદ્ધિનો ઉન્મેષ—વિકાસ (સ્ત્રીલડુ તે)
સરસાવો

ઇતિ પરિમિતિમનો ભાન્તિ સર્વેઽપિ ભાવા
સ તુ નિરવધિરેક સગ્ગના । વિવેક ॥

૫૮

પરાર્થઘટકા — પારકાનુ દિત સાધનાર

સ્થાલી — સ્થલતિ તિષ્ઠતિ અત્રમત્ર ઇતિ । થાલી,
તપેલી

ધૈદ્વર્ય — પોસરાજ

તિલચલી — તલ્નો ચોઢ

લાંગલ — હઢ,

અર્કમૂલ — આંકડાનુ મૂલ્યુ

ઘૃતિ — વાડ

કોદ્રય — કોદરો, એક હલકું રૂઝ ધાન્ય

કર્મભૂમિ — સત્કર્મ કરવા યોગ્ય ભૂમિ, મર્યલોક
'ભોગભૂમિ' અથવા 'ફલભૂમિ' સ્વર્ગ માટે વપરાય છે

કર્મભૂમિરિયં વદ્ધન્ । ફલભૂમિરસૌ મતા । — મહાભારત

હેમગિરિ — સોનાનો પર્વત, મેરુ પર્વત, આ પર્વત
પૃથ્વીના મધ્યમા આવેલો છે અને તેની આસપાસ આશુ વિશ્વ
ફરે છે એવી પૌરાણિક માન્યતા છે

રજતાદ્રિ — ચાદીનો પર્વત, વૈલાસ પર્વત વરપદ્મી
ઢવાયેલો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશમાં ચાદીના પતરાથી મહેલો
હોય એવો દેસાય છે

તરવસ્તરવઃ તે ષવ — તે ધૃતો (વદલાયા વિના)
જેવાં હાય તેમાં ધૃતો જ રહે છે

મન્યામહે — મોટો ગમીએ છીએ, માન આપીએ છીએ

મલયઃ — હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં આવેલો પર્વત. તેના ઉપર ચન્દનના ક્ષાઢ વહુ થાય છે. તે ઉપરથી 'મલયજ'નો અર્થ ચન્દન થાય છે.

સરસ્વાતો :

મલયાચલગન્ધેન ત્વિન્ધન ચન્દનાયતે ।

તથા સમ્મનસમેન દુર્જનઃ સમ્મનાયતે ॥

૫૧

મધવન્ — ઇન્દ્ર મહ્યતે પૂજ્યતે ઇતિ મધવન્ — મધવા ।

કુલિશ — વજ્ર

દ્દહનોદ્વારગુરુભિઃ — અમિની ઉગ્રાઢાઓથી દુઃસહ

ઉદ્ગાર — વહાર આવ્યું તે, જ્વાઢા

ગુરુ — ભારે, દુઃસહ

તુષારાદ્રેઃ સ્ત્રુનુઃ — હિમાલય પર્વતનો પુત્ર, મૈનાક પર્વત.

અસૌ સંપાત — તે (પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ એવું) પતન પહેલ્યા પર્વતોને પાંચો હતી. તે વધેય ઊડતા અને પ્રાણીઓને ભારે ઘ્રાસ આપના. એમની સામે દાદ માગરા મુનિઓનું શિટ મંડલ (deputation) ઇન્દ્ર પાને ગયું. પ્રાણીમાત્રને આ ઊડતા પહાડોના ઘ્રાસમાંથી મુક્ત કરવા ઇન્દ્રે પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાસો કાપી નાણી તે વચ્ચે હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક પોતાનો જીવ વચામરા વાયુની મદદથી સમુદ્રમાં કૂરી પડી સતાઈ ગયો. એ પૌરાણિક કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે

ભિન્ન — નટ થયું, નારા પામ્યું

મુદઃ (મુદ્ નુ બહુવચન) આનંદ, સંતોષ, મન.સ્વાસ્થ્ય

ઈત્યમ્ — આમ, આવી સ્થિતિમાં

તાદ્રુ — તેરો, અમર્યાદ

સ્વાત્મન્યેષ...મદ્દિમા* — જેના સોનાનુ મહત્ત્વ
પોતાની અંદર જ સમાપ્ત થયું છે તેવો, જેના સોનાનો ધીજા
કોઈને લાભ નથી એવો.

અભિન્નો મુદઃ — માટીથી શુદ્ધો નથી એવો, માટી
સમાન

કૃમિકુલચિત — જીવહાઓની આવાદીથી મરાઈ
મથેલુ — રા રવલું

જુગુપ્સા — ઘૃણા. ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)નું ઇચ્છાદર્શક
રૂપ છે, પણ તે આ જ રાસ અર્થમાં વપરાય છે

ન શંકતે — શરમાતો નથી

ફલ્ગુતા — તુચ્છતા, અસારતા
સરસાવો : ત્યક્તલન્નો રાજ્યભાગ્ ૬૫ ।
અથવા તો ત્યક્તલન્નઃ સુલી ભવેત્ ।

વ્યાલ — દુષ્ટ ગજ, મયંમર મુજંગ, સરસાવો :
ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણ વારણાનામ્ । શ્લોક ૬૦ મો

समुज्जृम्भते — प्रयत्न करे छे
 चञ्चलमणि — हीरो
 संनद्धते — तैयार थाय छे
 सुधास्यन्दि — अमृत खवनार, अतिमधुर.
 सूक्त(मु+उक्त) — सुभावित

सरस्वावो •

न दुर्जन सज्जनतामुपैति बहुप्रकारैरपि सेव्यमान ।
 भूयोऽपि सिस्त पयसा घृटेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति ॥

५५

प्रसङ्ग — बलात्कारधी, खूब बळ वापरीने
 मकर — म विष किरति इति । मगर
 प्रचलद्गुर्मि° — प्रचलन्त्य ये कर्मयः तेषां मालाभि-
 आकुल तम् ।

प्रतिनिधिष्ट — सामो थईने वेठेलो, दुराग्रहाश्रान्त,
 जिही
 सरस्वावो • ज्ञानलवदुर्विदग्ध
 अने

अरप्यरुदित कृत शवशरीरमुद्धतित
 स्थलेऽन्वमवरोपित सुचिरमूपरे वर्षितम् ।
 श्वपुच्छमवनामित बधिरकर्णजाप कृतो
 धृतोऽधमुखदर्पणो यदबुधो जन सेवितः ॥ कुवलयानन्द

સિકતા: — રેતી. વાલુકા: ની જેમ હંમેશ વહુવચનમાં વપરાય છે.

પીઢયન્ — ઘાળીમાં પીલનાર-પીલીને. પીટ્-દબાવડું

શશવિષાણ — સસલાતું શીંગડું (અસંભવિત વસ્તુ)

બોલવાની સાથે જ જે બે વસ્તુઓનો વિરોધ કે અસંભાવ્યતા સ્પષ્ટ થાય તેને 'વદતો વ્યાધાત' કહે છે. એવી સાવ અસંભવિત વસ્તુઓના દાસલા નીચેના શ્લોકમાં એકત્ર આગેલા છે:

एष दन्ध्यामुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशङ्खधनुर्धरः ॥

તાનિ — તાન્યેવ.

સકલ્યાનિ — અવિકલ્યાનિ

અપ્રતિહતા — અકુંઠિત

ઉષ્મન્ — ગરમી, હૂંફ

દાટેલા સજાના ઉપર રહેતુ ઊંદર જેવું પ્રાણી પણ ધનર્ના ગરમી (હૂંફ)થી વૂદકો મારી ચીંટીએ મેરદેલી ભિજાની ડોઢીમાંથી રાઈ શકે છે, એવી પંચતંત્રના કવિએ વાર્તા કહી છે તે અહીં યાદ આવે છે.

उष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

— દ્વિતીયં તંત્રમ્

उपस्कृत — भलंकृत, शणगारेल, संस्कार आपेल

प्रदेय — आपवा योग्य

आगम — विद्या, वेद

विषय — देश

कुत्स्य — निन्द, हलको (कुत्सा — निंदा परधी)

यैः अर्वतः पातिताः — जेमणे ओछी किंमत आंकी

अर्व — किंमत, मूल्य.

सखावो :

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।

न स विरौति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥

— सभातरंगे

(त्रपु — सीमुं, कट्पाईनी धातु)

ह्रीमति — लज्जावाळा(मा)

मुनिः — मूगो, मौनसेवी

विमतिता — बुद्धिहीनत्व, मूर्खता

अवलितता — गर्विष्ठपण

मुखरता — वाचाळपणं निन्दित मुखे यस्य दिद्यते

स मुखरः । तस्य भावः तत्ता ।

अङ्कितः — अङ्क - चिह्न, डाघो. ते उपरधी

अङ्कित - अङ्कयुक्त, डाघवाळें, दूषित, वरसोडायेलो.

सखावो : मौनान्मूकः इ. श्लोक ३६.

આવી પરિસ્થિતિમાં વીજા એક કવિનો નીચેનો
ઉપદેશ જ ગ્રાહ્ય છે.

વિદ્યતે ન સલ્લુ કધ્વિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ।
સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં; કિં કરિષ્યતિ જનો વહુજતપ. ? ॥

અથવા : —

સર્વથા વ્યવહર્તવ્યં; કુતોહ્યરચનીયતા ? — ભવભૂતિ
કો લોકમારાધયિતું સમર્થઃ ।

૬૦

અધિગતપરમાર્થાઃ — જ્ઞાનરૂપ પરમ તત્ત્વ જેમણે
હાસલ કર્યું છે તેઓ

મા અવમંસ્થાઃ—અવગણના કરીશ નહિ.

હ્યસ્તન ભૂતકાઢતું હુર મા સાયે નિરેધાત્મક આજ્ઞાર્થના
અર્થમાં વપરાય છે.

સંરુણદ્ધિ—અટકાવે છે, રોકે છે, રોમી શકે છે
ચારણ — બંધન, પ્રતિરોધક ચારણઃ — હાથી

૬૧

ગોચર — ગાયઃ (ઇન્દ્રિયાણિ) ચરન્તિ અસ્મિન્
इति — ઇન્દ્રિયોનો પ્રદેશ—વિષય

કિમપિ — અવર્ણનીય

શમ્ — કલ્યાણ. શમ્+કર — શંકર

પ્રતિપાદ્યમાન — દીયમાન, અર્પણ થતું

કલ્પાન્તેઽપિ°— કલ્પ એટલે વ્રહ્માનો એક દિવસ.
તે ૪૩૨ કરોડ વર્ષનો થાય. ૧૦૦૦ યુગોનો એક કલ્પ
થાય છે. કલ્પ એટલે ત્રિલોક્ય પણ થાય છે

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત મુજબ આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી
વિદ્યા તેમ જ સસ્કારો વીજા જન્મમાં પણ આપોઆપ
પ્રાપ્ત થાય છે વિદ્યા કુલજનવધૂરિવ જહાતિ નો
જન્મજન્માનિ ।

હર્તુર્ન ગોચર યાતિ, દત્તા ભવતિ વિસ્તૃતા ।

કલ્પાન્તેઽપિ ક્ષય નૈતિ, વિદ્યારત્ન મહદ્વનમ્ ॥

તાન્પ્રતિ માનમુદ્ગ્રહત — તેમની સાથે અહંભાવનું
વર્તન છોડી દો.

૬૨

પ્રાણાધાતા°— પ્રાણીવધમાથી નિરૂત્તિ ‘ ન હિંસ્યાત્
સર્વાણિ ભૂતાનિ ’ इति श्रुतिः ।

ફાલે — યોગ્ય થયે

શક્ત્યા — યથાશક્તિ । શક્ત્યનુસાર

યુવતિ. ...પરેપામ્ — પારકાની સ્ત્રી વિષે
વાતચી । ન કરવી તે

અનિર્વર્ગનીયહિ પરક્લત્ર નામ । શાકુન્તલ ૫

વિભંગઃ — નાશ

સામાન્ય — સર્વશાસ્ત્રસાધારણ. સર્વલોકસાધારણ
સાર્વવર્ણિક° इति यावत् । સાર્વભૌમ

अनुपहितविधि — अनुपहित विधि यस्य — जेनु विधान (करवु) अकुठित रहे छे — जे परिणाम आपवामां चूस्तु नयी, अमोघ (२) बीजा कोई पण शास्त्रने आडे न आपनार

मनो रामादिगहित वागदुष्टानृतादिना ।

हिंसादिरहित कर्म तदवेश्वरपूजनम् ॥

— एक आधुनिक सन्यासी

६३

किं — ‘किंप्रयोजनम्’ना अर्थमा तेनी जेम ज तृतीया साथे ‘किम्’ वपराय छे

ज्ञाति — न्यात, दायादो तेमा कुस्तप ने कजियो होय एन्ले धूलधाणी थवानी ज

सुहृद् — मित्र (शोभन हृदय यस्य), सारु हृदय (शोभन निर्मल हृदय मन)

किं सर्पे —

विषधरतोऽप्यतिविषम खल इति न मृषा वदन्ति दिद्वास ।
यदय नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुन पिशुन ॥

सुकृतिता यद्यस्ति राज्येन किम् — सारु काव्य रचगना शक्ति होय ता राज्यनी शी जहर ? लोकोना हृदयो यश करगनां शक्ति हाय तो हुक्मतनी जहर शी ?

अनवद्या — वद्या एन्ले बोलवा योग्य, स्तुत्य अवद्या — निध । न अवद्या अनवद्या — अनिध, स्तुतिने पान

૬૪

વિષમસ્થિત — સંકટમાં કે અગવડમાં આવી પડેલો
પ્રમત્ત — માનવગરનો

સરસ્વાતી :

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં સુરક્ષિતં દૈવહનં વિનશ્યતિ ।

૬૫

પ્રત્યક્ષમ્ — અક્ષ્ણોઃ પ્રતિ । અવ્યયીભાવ સમાસ
અક્ષમ્ इन्द्रियम् પ્રતિગતમ્ । તત્પુરુષ

પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં કુરુતે — અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે.

ભગવતીન્ સત્ક્રિયામ્ આરાધય — ऐश्वर्यवती
સત્ક્રિયાની આરાધના કર.

વ્યસનૈઃ (મઠ્ઠૈઃ) વિપુલેષુ ગુણેષુ — જે સાધવામાં
અનેક સંકટો કે મુશ્કેલીઓ વેઠતી પડે છે તેવા ગુણો વિષે.

વિપુલેષુ ગુણેષુ વ્યસનૈઃ આસ્થાં મા કૃતા. —
અનેક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પાડઠ્ઠ પહીંશ નહિ. વ્યસન-આસક્તિ

‘સર્વં પદં હસ્તિપદે નિમગ્નમ્’ એ ન્યાયે વધા જ ગુણો
‘ભગવતી સત્ક્રિયા’ (સદાચાર)માં આવી જાય છે.

૬૬

ગૃહે — ઘરમાં, કોટામાં, खानામાં

પ્રાણિસારાઃ — પ્રાણી રૂપી સોગટો

અક્ષી — રાત અને દિવસરૂપી બે પાસા.

પાઠાન્તરોમાં બહુકલ કાલનું વિશેષણ, ઘહુકલમ્
ક્રિયાવિશેષણ

‘કાલ’ અને ‘કાલી’નો કેટલાક ટીકાકારો
શકર અને પાર્વતી એવો પણ અર્થ કરે છે જગતનો સહાર
કરવાનું કામ તો શકરનું છે જ શકર અને પાર્વતીની સોગડાં
રમવાની વાત પણ આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં પ્રચલિત છે

૬૭

દુર્ગ — દુર્ગમ સ્થાન દુષ્ટેન ગમ્યત અત્ર ઇતિ ।

ધિપમ — વિકટ

સેવા કૃતા નિષ્ફલા — (નીચોની) નિષ્ફલ
સેવા કરી ‘a thankless task’

કાકવત્ — કાગડાની જેમ

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય વલિ ચ ભુક્તે ।

આશાઢ્કયા — ડરથી, બીતા બીતા, કાગડની જેમ
કોઈ હાકી કાઢશે એ બીકથી

જૃમ્ભ — વગાસુ યાત્રુ, મોં પહોલુ કરતુ, વધતુ

અજ્ઞ ગલિત, પલિત મુણ્ડ, દશનવિહીન જાત તુણ્ડમ્ ।

શૂદ્ધો યાતિ શૃહીત્વા દણ્ડ, તદપિ ન મુઘત્પાશાપિણ્ડમ્ ॥

— શકરાચાર્ય

૬૮

રહસ્યમ્ — છાનગી વાત (ચાલે છે)

વિશ્વેશિતુ — (વિશ્વ + ઈશ) વિશ્વ ઉપર રાજ્ય
કરનાર ઈશ્વરના, શકરના

નિર્દોવારિકનિર્દયોક્તિ — નિર્ગતા દોવારિકાણાં
નિર્દયોક્તય ચસ્માત્ સત્ નિર્દોવારિકનિર્દયોક્તિ । અતઃ
અપરુપમ્ ।

દ્વારિ નિયુક્ત દોવારિક — દ્વારપાઠ
પાઠાન્તરમાં નિર્દોવારિક વતપરુપમ્ આ આસો
એક સમાસ છે

૬૯

શલભ — પતંગિયુ

દીપદહને — દીવાની જ્યોતિ ઉપર

ઘડિશયુત — આકાશવાલુ

વિજ્ઞાનન્ત — વિષયાણાં વિનાશહેતુત્વ સમ્યગવ-
ગચ્છન્ત ।

વિપજ્જાલજટિલાન્ — દુઃખા કે સવટોની જાલથી
કે પરપરાથી વ્યાપેલા

શદ્વાદિભિ પશ્ચભિરેવ પ ત્વમાપુ સ્વગુણેન ચદ્વા ।

કુરગ-માતગ પતગ-મીન મૃગા નર પશ્ચભિરશ્ચિત્ત કિમ્ ॥

— શકરાચાર્ય

‘ અશ્ચિત્ત — પ્રસ્ત ’

કુરગ, માતગ વગેરે એક એક વિષયના ભોગ બને
છે, ય્યારે યુદ્ધિ હોવા છતાં માણસ તો પાંચેયનો ભોગ
બને છે

અરુઝમ્ — રોગ રહિત. ન વિચલે રુઝ રજા યસ્મિન્
અપ્રતિહત — અકુટિત

સરસાવો મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેય કાયનાસ્ત્વયા ।
પાર દુ સોદધેગન્તુ તર યાદન્ન મિચલે ॥
મોહમુદગર

તથા ન કૂપસનન યુક્ત પ્રદીપ્તે વહિના ગૃહે ।

શયનમવનિપૃષ્ઠમ્ — શય્યા ભૂમિતલમ્
અનુમન્તું નોત્સદ્ધે — (હુ) સાહી શક્તો નથી
નવધનમધુપાન — નવા જ મઢેલા દ્રવ્યના મદથી

ઉન્મત્ત — આંબળા — થયેલા

સરસાવો

ફલ સ્વેચ્છાલભ્ય ... સહન્તે સંતાપ તદપિ ધનિનાં દ્વારિ
પૃષ્ઠા । — ભર્તૃહરિ

કૈશ્ચિત્ — બ્રહ્માણ જગત સરજ્યુ તેનો તેમ જ તેના
મરીચિ, પુલહ ઇ માનસપુત્રોનો અહીં ઉલ્લેખ છે

અપરૈ — વિષ્ણુ તથા તેના કૂર્માદિ અસ્તારો
તેમ જ માન્વાતા વગેરે રાજાઓ અહીં સૂચિત છે

અન્યૈ — પરશુરામ, ચલિ વગેરે પૃથ્વી જીતી તેને
દાનમા આપી તેનો ઉલ્લેખ છે.

અન્યે ધીરાઃ — અનેક પ્રખ્યાત રાજાઓ આ પદમાં
આરી શકે

ચતુર્દશ ભુવનાનિ — મૂ, મુવર્, સ્વર્, ઇત્યાદિ
 ચૌદ લોકો એમા સાત ઉપરના તથા સાત નીચેના
 લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

૭૩

ઉપાસિતગુરુ — ઉપાસિત સેવિત ય ગુરુ તસ્માત્
 લબ્ધા યા પ્રજા તસ્યા અભિમાનેન ઉન્નતા ।

પ્રતન્વન્તિ — ફલાવે છે

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।

માનધન — માન-સ્વમાન-જેનુ ધન છે ત

માનદ્ — (૧) માન દદાતિ ઇતિ । બીજાને માન
 આપનાર (૨) માન યતિ (શત્રૂણામ્) ઇતિ । બીજાના
 (શત્રુના) માનનો નાશ કરનાર

પરાદ્મુખ — પરાન્ મુખ યસ્ય સ । બેપરવા

પદ્માન્તત — અત્યન્ત, પૂરેપૂરા

૭૪

અમુક્ત્રયાં યસ્યામ્ — અહીં પૃથ્વીને સાધારણ સ્ત્રી-
 પત્ન્ય સ્ત્રી-જોડે સરસ્તાવી છે યસ્યાં નૃપશૈઃ અમુક્ત્રયા
 ક્ષણમપિ ન યાતમ્ ઇતિ અન્વય ।

પતય. — પતિઓ, રાજાઓ

પ્રત્યુત — કલટ, ને બદલે

મૃત્પિષ્ઠો° — અહીં સમુદ્રવલ્યાકિત પૃથ્વીને કવિ
 એક અણુ તરીકે ઓઢાંચાવે છે

ભૃશ દરિદ્રા ક્ષુદ્રા (રાજા ગણાઃ) તત્કિમપિ
 દ્યુ અથવા ન દદતે — માટીના ગોઢાના કવડા
 માટે લડનારા મિચારા અને ક્ષુદ્ર એવા આ રાજાઓ
 માગનારાઓને કંઈક આપે ને ન પળ આપે

ભાગીકૃત્ય — ભાગ પાઢીને, વહંચી લઈને

પરપિષ્ઠ — પરાન

સાપમાન° — અપમાન વેઠીને પળ, પારકા પામે
 મીચ માગીને જીવવામા રાચનારા

કિં લોભાય — ‘મવતિ’ અહીં અધ્યાહત છે ચતુર્થાંતુ
 રૂપ લોભાય પરિણામ વતાવે છે

શફરી — નાનકઢી માહઢી

સ્ફુરિતેન — હાલચાલથી, સ્ફુરણથી

જાતુ — સરેસર, કઢી

સિંહ — હિનસ્તિ ઇતિ સિંહ । વર્ણવિપરેયાત્

સત્વાનુરૂપ — પોતાના વઢ કે મહત્તાને અનુરૂપ —
 શોમે તેડ

मांस — मनुए मासनी व्युपत्ति आम आपी छे
 मा स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मासमिहादम्यहम् ।
 एतन्मासस्य मासत्व प्रवदन्ति मनीषिण ॥

सरखावो सिंह शिशुरपि इति १९ श्लोक

७९

तुलितचिसिनी° — कमळना पादढा उपरना पाणी
 साये जेने सरखावामा आवे छे (तवा अस्थिर, चञ्चल
 प्राण)

नलिनीदलगतजलमत्तितरलम् तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 —शकराचार्य

विवेक — सारानरसानो विचार

आढ्य — सपन्न धन + आढ्य = धनाढ्य गुणाढ्य

निःसङ्ग — बेभान, मूढ

निजगुणकथा° — आत्मस्तुति करवामा पाप रहेलु छे
 इन्द्रोऽपि लघुता याति स्वय प्रत्यापितैः गुणैः । मुभाषित
 ब्रुवते हि फलेन साधनो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ।

नैषधीय° २-४८

सरखावो

जठरबुहरी दुष्पूरय करोति विडम्बनम् ।

પ્રસાદં નૈતુમ્ — પ્રસન્ન કે ખુશ કરવા માટે
 પ્રસન્ને ત્વય્યેવ — તુ પોતે જ પ્રસન્ન-સંતુષ્ટ-થાય ત્યારે
 ચિંતામણિ — ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર કાત્પનિક મણિ
 સ્વયમુદિત...ગુણે — સ્વયમુદિતાઃ ચિન્તામણિગુણા.

યસ્મિન્ તસ્મિન્ ।

વિમુક્ત-સંકલ્પઃ — વધી તૃષ્ણાનો જ્યારે ત્યાગ
 કરાયો હોય — અન્ત આવ્યો હોય — ત્યારે કઈ ઇચ્છિત વસ્તુ
 પ્રાપ્ત કરવાની વાકી રહે છે ? ત્યારે વધી જ ઇન્છાઓ તૃપ્ત
 થયેલી ગણાય

ચિદ્વદગોષ્ઠી — વિદ્વાનોનો વાર્તાલાપ, કાવ્યશાસ્ત્ર-
 વિનોદ

ગોષ્ઠી — ગાવ. અનેકા વાચ. તિષ્ઠન્તિ અસ્યામ્ —
 સભા, સભાષણ

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણા નિદ્રયા કલ્લહેન વા ॥

ગલત્કુષ્ટવપુષઃ — ગલત્કુષ્ટાનિ વર્પૂયિ યાસા તા-
 (રામા)

સમારંભાઃ — શરૂ કરેલા કાર્યો

પશુ — અનુભવથી જે હટાપણ શીખતો નથી તેવા
 માણસ, પશુ જેવો જડ

પ્રત્યાશા — તૃષ્ણા

અશનિગ્રાવ — વજ્ર જેવો કઠણ પથ્થર

ઘટિત — વનેહું

આ સંસારની ભોગવિલાસસૃષ્ટિ શાંદ્રવાના જલ્લ જેવી છે. તેની પાછલ પડતાં માણસ કેટલીયે વાર ભગ્નાશ થાય છે. તોપણ તેની નફટાઈ એટલી અનહદ છે કે તે પશુની જેમ ફરી ફરી તેની જ પાછલ દોંડે છે. તેથી તેનું હૃદય પથ્થર જેવું કઠણ જ હોવું જોઈએ, એમ કવિ કહે છે.

૮૩

અધિનિવસ્ — આ ક્રિયાપદ વીજી વિમક્તિ લે છે
સુરનદીમ્ અધિનિવસામઃ — યતિધર્મેણ इत्यर्थः
દારાન્ પરિચરામઃ — ગૃહસ્થધર્મેણ अनुनयामः
ગુણોદારાન્ — ગુણૈઃ उदारान् । सदगुणी (સ્ત્રીઓને)

૮૪

અજ્ઞાનમૂઢો જનઃ — અજ્ઞાનને લીધે મોહમાં પડેલો.
અજ્ઞાનેનાશૃતં જ્ઞાનં તેન મુક્ત્યન્તિ જન્તવઃ । — ગીતા
સંખ્યાતિમ — અગણિત, સંખ્યાની પાર
સંદૃશ્ય — નિહાલીને, જોઈને

સરસારોઃ અતો વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેન વિદ્વાન્ ।

સંન્યસ્તવાચાર્યમુક્તસ્પૃહઃ સન્ ।

યદ્યપ્ય મુહુરીક્ષસે — વીજાના મોટા તરફ
વારેવારે જોડુ એ દૈન્યનુ લક્ષણ છે

ચાદુ — હુશામત

પ્રત્યાશયા — પૈસા વગેરે મઝશે એવી આશા કે
લાલચથી.

કવિ અહીં અન્યોક્તિ દ્વારા સાધુચરિત માણસના
ગુણોનું વર્ણન કરે છે

મરસફલ શાસ્ત્રા — અન્નપ્રસ્થની પ્રાથમિક
જહરિયાતો પૂરી પાડનારી તરુશાસ્ત્રાઓ

વીક્ષ્યન્તે ચન્મુખાનિ — સરસાવો યદ વવન
મુહુરીક્ષમે શ્લોક ૮૫

પ્રસભમપગતપ્રશ્રયાણામ્ — સાવ વિનયશૂન્ય થયલા

દુઃસ્વીપાત્તાલ્પ... ધ્રૂલતાનિ — ‘મુખાનિ’નું
વિશેષણ છે દુઃસ્વીને અત્યન્તકષ્ટેન ઉપાત્ત સપાદિત
નદલ્પમપિ યદ્વિત્ત ધન તન ચો સ્મયો ગર્વે સ એવ પવનો
વાત તદ્વશાત્ નર્તિતા ચલિતા ધ્રૂલતા યેષાં તાનિ
(મુખાનિ) ।

સરસાવો મગાતરગહિમશીકર ૩ શ્લોક ૭૬

યોગનિદ્રાં ગત — યોગનિદ્રા કે સમાધિમા મમ થયેલો યોગ વિષયાન્તરવ્યાપ્તિ તદ્વપા નિદ્રા ।

અભ્યસનમ્ — અભ્યાસ

કિં તં ભાવ્ય મમ સુદિવસૈ — એવા મંગલ દિવસો હુ જોઈશ સ્વરો ? એવા સારા દિવસો મને આવશે સ્વરા ?

શૃંગ્લકણ્ઢવિનોદમ્ — શીંગડુ રાજવાઢવાનો વિનોદ — આનંદ.

પોતાનામા અહિંસા દૃઢમૂલ થતા આસપાસના પ્રાણીઓ સ્વાભાવિકપણ જ નિર્ભય થાય છે અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયા તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગ । — યોગદર્શન

પર જ્યોતિ — વ્રહ્મ

આનંદાશ્રુજલં પિવન્તિ શકુના —

સરસાવો • સપ્રાપ્સ્યન્ત જરઠહરિણા ૬ શ્લોક ૮૭

અવેશયા — અઢે ઝેરત ત અરુદાયા (અરુદ સમાસ) — સ્તોઢામા સૂતરા

મનોરથોપ કૌતુકજુપામ્ ‘અમ્માસ્મ્’ સુ વિશેષણ છે

મનોરથોપરચિતપ્રાસાદ — હૃવૈં ચમલા

અસ્માવ આયુ પરિક્ષીયતે — અમારી જિંદગી વહી જાય છે

મળી ધા લોઘે ધા — સરસ્વાતોઃ સમલોષ્ટાસ્મકાશ્વનઃ ।

છૈણમ્ — છીઓનો સમૂહ

છૈણના ઘ્રણ અર્થ થાય છે. ૧ છીઓનો સમૂહ,

૨. છીપણ, ૩. છીઓને વશવર્તી.

સમદૃશઃ — સમા સમાના દૃક્ યસ્ય સઃ સમદૃગ્ ।

તસ્ય ।

પુણ્યારણ્યે — તપોવને

ઉપિત્વા — સ્હીને

સ્વયમ્ — પોતાની મેલે

અતુલપરિતાપાય — આ ચતુર્થોનું પદ પરિણામ
વતાયે છે. *પરિતાપં દાતુમ્ ।

વિપયોનો વિયોગ અનિવાર્ય જ છે, તો તેમનો ત્યાગ
કરવાનું શ્રેય આપણે જ કેમ ન લેવું? એમ કરતાં
પામરતામાંથી તમ જ અનેક વિટંબનામાંથી યહી જવાય છે,
અને અપાર શાંતિનું સુખ મળે છે.

શામસુખમનન્તમ્ — અપાર શાન્તિનું સુખ.

યત્ત્વ કામમુક્તં લોકે યત્ત્વ દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

તેમ જ રીતામાં

તૃષ્ણાશમમુખસ્યૈત નાહનઃ પોષ્ટશી ક્ત્વામ્ ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુર્માંશરતિ નિઃશ્વઃ ।

નિર્મમો નિરહકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

૧૧

તથાપિ — તોપણ. અહીં 'તસ્માદ્ધિ' (તેથી)ના અર્થમાં લેવું પડે.

સમસ્ત જગત કર્માધીન છે; તેથી ઢાઢા માણસે વિચાર કરીને કામ કરવું પડે.

સુસ્ય દુઃસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરી દદાતીતિ કુરુદિરેપા ।

અહં કરોમીતિ શ્રુયાભિમાનઃ સ્વકર્મમૂઢપ્રથિતો હિ લોકઃ ॥

— યોગવાસિષ્ઠ

૧૨

હતવિધિ — હત - દુષ્ટ, મૂઝો. 'દાધ' પણ આ અર્થમાં વપરાય છે.

વિધિઃ — વિધિ (નસીય), વ્રહ્મદેવ

પ્રતિનિયત — કોઈ પણ કાર્યનું ચોક્કસ એવું કોઈ એક ફલ આપવાની શક્તિ ધરાવનારો (ગમે તેવું ફલ આપવાની અશક્તિ આમા ધ્વનિત છે).

ન હિ કર્માણિ ક્ષીયન્તે । — મહાભારત

ફલં કર્માયત્તમ — વાગે તરું લળે, એ ન્યાયથી ફલ કર્માધીન છે.

ન ચેભ્યઃ પ્રભયતિ — જંમની આગળ એનું કશું ચાલતું નથી.

કર્મનો અટલ નિયમ અહીં ચતાવ્યો છે.

યયા ધેનુસદ્દેષુ વત્સો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તયા પૂર્વકૃતં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥

કુલાલચન્ નિયમિત — કુમારની જેમ (બહાડરૂપી ગમણની અદર) અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામના નિમાયલો, રજાચલો—રજાયો, રોકામા આવ્યો

ગદન — અરણ્ય, ગ્રાસદાયક

રુદ્ર — રોદયતિ (અમુરાન્) इति रुद्र ।

કપાલપાણિપુટકે — કપાલે ચ પાણિપુટકં ચ ।

સ્વય મહેશ, શ્વશુરો નગેશ, મુતો ગણેશથ, સરસા ધનેશ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શમ્ભો, ચલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ।।

સૂર્યો ધ્રામ્યતિ — સરતિ આકાશે इति सूर्यः ।

મુવતિ રમેણિ લોક પ્રેરયતિ इति वा । પહેલી ગ્રગ લેટીથી અહીં વામ્યરચના ઝુરી પડે છે અને ‘પ્રક્રમભંગ’ વહે છે

કર્મનો કાયરો કોઈ પણ ડઘાપી શકતુ નથી. વધાને અને તાંબે થડુ જ પડે છે ઋત (The Immutable Law) અથવા વ્રદ્ધ વિષે ઉપનિષદમા વર્ણન કર્યું છે

ભયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રધામ્નિથ મૃત્યુર્ધાગતિ પથમ ॥

દશાયતામ — મત્સ્યકૂર્મો યરાહઃપરસિંહાય વામન ।

રામો રામથ કૃષ્ણથ બુદ્ધ કચ્ચી ચ તે દન ॥

‘પૃથ્વી ઉપર તારે દસ વાર જન્મ લેવો પડશે’ એવો દુર્વાંગા ઋષિના શાપ આપ્યાથી વિષ્ણુને દસ અવતાર લેવા પડ્યા. (કચ્ચી અગ્નાર તો વાદી છે.)

ઉહાપ — ટપકો, નિંદા, ગાઝ

કથમપિ — મહા મુસીબત, જેમ તમ વરીને

ચિત્તસ્તમ્ભ કૃત — મનની લાગણીઓ દયાવી
દીધી

મોઘાશા — જની ઇચ્છા અથવા મનોરથ નિષ્ફળ
ગયા છે તે આશામાં સપડાઈને માણસ ગમે તવી વિચ્ચનાઓ
સહન કરવા તૈયાર થાય છે

ત ધન્યા પુણ્યભાજસ્ત તૈસ્તીળ કલેશસાગર ।

જગસમોદ્ધજનની ચૈરાશાઽઽશીવિપા જિતા ॥

આશીવિપા — નાગળ

વિધુરા — વિગતા ધૂં કાર્યભારો યસ્યા સા ।

(સાધનાભાગને લીધે) જેને કશું કામ નથી એવી,
મૂલવળ કે દુ રાને લીધે વિપળ થયેલી વિચારી

નિરન્નવિધુર — અન્ન ન હોવાથી વિઠવલ કે વિપળ
ચનેરી

ગેહિની — ગેહ - ઘર એવી જ રીતે ગૃહ ઉપરથી
ગૃહિણી શબ્દ થાય છે

યાચ્ચામદ્ભ — યાચનાભગ થવાના ભયથી ગદગદ
વાર્ણીય તૂટતા અને પડતા અક્ષરે

कौदेहीति घदेत् — सरखावोः

देहीति वचनं भुत्वा देहस्थाः पद्म देवता ।

मुखान्निगंत्य गच्छन्ति ही-श्री-धी-धृति-कीर्तयः ॥

तीक्ष्णधारेण खड्गेन वरं जिह्वा द्विधा कृता ।

न तु मान परित्यज्य देहि देहीति भाषणम् ॥ — प्रसन्नरत्नावलि

९६

क्षान्तं (किन्तु) न क्षमया — ‘अशक्तिमान् भवेत् साधुः’ पण एवी नीति स्वीकारी दरगुजर कर्तुं.

त्यक्तं (नाम किन्तु) न मंतोषतः — मुखोप त्याग कर्तुं त्वारे तेमनो त्याग घयो, पोते समाधानपूर्वक मुखोनो त्याग न कर्तुं.

नियमितप्राणैः — प्राणोने रोकने, जाणं प्राणायाम करीने.

धृढा के भावशुद्धि विना करेला क्षमा, त्याग, तप के ध्यानमांसी इच्छित फळनी अपेक्षा राखनी कृपा छे हेतु तेउं फळ.

९७

उपभोग्यगति — उपभोगो आपनारा - मेज्जवाम साधनभूत

न च प्राप्नो हृदप्रत्ययः — भविष्यकाळमां मज्जा दिवें सातरी पण नयी एवा

વાઙ્માત્રપરિગ્રહાણિ — પક્ત વસ્તુનાં —
 ચપ્પનાનાં - જ પદ્ધતી રાખેલા, નન્નાં જ રનન્ના

વિષેક એટલે જ આત્માત્માવસ્તુવિષય. એ હોય
 તો તેનું આ પરિણામ અનિવાર્ય જ હોય.

૯૮

શિરઃશોષઃ — શિરઃ એ શોષઃ વસ્તુ રાઃ (રાહુઃ) ।

સમુદ્રમંથન વખતે રાહુકેલુએ અનૃત ચાહ્યુ. તે ગળ્યા
 નાંચે ઈતરી જાય ત પહેલાં જ દેવોએ તેમનું ઢોકું ઝડાવી
 ઢીધું. તેથી પ્રહ્લણ વચ્ચે સૂર્ય તથા ચંદ્રનો તેઓ પ્રાપ્ત કરે
 છે - વલકે તેમના ગટ્ટી ધવાને પરિણામે જ પ્રહ્લણો થાય
 છે. પણ થોડા વચ્ચત પછી તેઓ તેમને છોષી દે છે એવી
 પૌરાણિક માન્યતા છે. એમ રાહુને પણ છોડી દેવામાં કવિ
 રાહુની મોટાઈ ચતાવે છે

૯૯

મિથ્યા ઘટન સ્થિતિ — રાણુ દોવાનું અભિમાન
 નું રાણીને કૃયા કટ વેટે છે.

પારવાનું દુઃખ દૂર કરે તે (પદ્મઃસખેજન) જ સત્પુરુષ
 નામને લાયક ગણાય.

પૃથુ — વિશાલ, વિસ્તીર્ણ. આ શબ્દ ઉપરથી જ પૃથ્વી શબ્દ વન્યો છે.

કૂર્મ. — વિઘ્નુએ કૂર્માવતાર લઈ પૃથ્વીને પોતાના પીઠ ઉપર ડાંગી હતી.

ધ્રુવ — ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર ધ્રુવ તપને પ્રભાવે તારામંડલના મધ્યમાં સ્થાન પામ્યો. આજુ ડ્યોતિર્મંડલ (તેજસ્વિચક્રમ્) તેની આસપાસ ફરતું આપણે જોઈએ છીએ.

સંજાતવ્યર્થપક્ષાઃ — (૧) સંજાતાઃ ચ તે વ્યર્થાઃ સંજાત-વ્યર્થાઃ । તેષાં પક્ષો યેષાં તે । જેમનો જન્મ નિરર્થક છે એવાના પક્ષમાં મળેલા; (૨) વ્યર્થો પક્ષો સ્વાર્થપરમાર્થ-લક્ષણો હિપરલોકલક્ષણો વા યેષાં તે વ્યર્થપક્ષાઃ । સંજાતાથ તે વ્યર્થપક્ષાથ । હિલોકિક તેમ જ પારલોકિક વેમાંથી એક્ય હિત જેમણે સંપાદન કર્યું નથી એવા, (૩) સંજાતાથ તે વ્યર્થાથ પક્ષાઃ યેષાં તે । જેમને પાંચો છે પણ તે નકામી જેવી છે, એવા (ડુંદુરના ફલમાંનાં મગતરા.)

ડુંદુરમશક શબ્દ 'કૂપમણ્ડક'ની જેમ જ સંદુચિતપણે વતાવે છે.

નોપરિણાત્ ન ચાધઃ — ન ઉપર ન નીચે, કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નહિ. ધોનીનો કૂતરો ન ઘરનો ન ઘાટનો.

૧૦૧

વિરસાયામ્ — રસહીન ક નિષ્ફલ પ્રયત્ન

દુરધ્યવસાય — દુરાગ્રહ, મૂર્ખાઈમરેલા ધધા

વ્યપેતનિજઘ્નમા — (૧) પોતે સ્થિર રહીને પૃથ્વીને

આધાર આપવાનું જમણ છોડ્યું છે (૨) પોતાની મર્યાદા

જેમણે ઓળંગી છે એવા

કુલશિખરિણ — કુલપવતો સાત ગણાય છે

મહેન્દ્રો, મઝ્ય, સઘ્ય શુક્તિમાન, ઋક્ષર્વત ।

વિંધ્યધ, પારિયાત્રધ, સસૈતે કુલપત્તા ॥

સામાન્યપણ પવતા તથા સમુદ્રો પોતાની મર્યાદા

આઢગતા નથી, પણ કલ્પના અત વચ્ચત તેઓ પણ ચલિત

થાય છે પણ મહાન વ્યક્તિઓ આવે વચ્ચત પણ ધીરજ

ક હિંમત હારતી નથી સરસાવો

દર્શિતમયઽપિ ધાતરિ ધૈર્યધ્વસા ભવન્ન ધીરાણામ્ ।

તેમ જ — ઉદયતિ યદિ ભાનુ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે

વિકસતિ યદિ ધન્ય પર્વતાનાં શિખામ્ ।

પ્રચલતિ યદિ મેઠુ, શીતતા યાતિ વહ્નિ

ન ચલતિ સ્વલ્પ વાન્ય સજ્જનાના કદાચિત્ ॥

૧૦૨

મન શકર પ્રપન્નમ્ અન્વિચ્છતિ, એ મુખ્ય

વાક્ય છે શાકીના ધધા પદા મનના વિશપણો છે

ચાપલ — ચચઢતા અસ્થિરતા

યિકલ્પવિસ્તર — શકાકુશકાઆના વિસ્તાર

चितीर्णे सर्वस्वे — सर्वस्व आपी दईने
 विगुणपरिणामा. विधिगतीः — विचित्र के
 दु खद परिणामवाळी विधिनी घटनाओ; दैवदुर्विलसितानि.
 त्रियामा — त्रण प्रहरवाळी-रात्रि
 पुण्यारण्य — पवित्र वन, तपोवन
 'विरसपरिणामाः' पाठमां विरस एटले दुःखपूर्ण.
 न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेन लभतत्त्वमातशुः ।
 -- बृहदारण्यकोपनिषद्

किम् — किं कार्यम्, किं प्रयोजनम्, कोऽर्थः । तेनी
 शो उपयोग? आ अर्थमां आ बधा शब्दो तृतीया साथे
 वपराय छे.

किं वदैः* — सखावो:

नानुध्यायाद् बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ।

— बृहदारण्यकोपनिषद्

स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलद — वेद, स्मृति
 वगेरेयी मळता फळमां कशो दम नयी, ए बताववा ग्राम
 अने कुटी शब्दोनो उपयोग करी स्वर्गनिवासनी तुच्छता
 कविए बतावी छे.

कर्मक्रियाविघ्नमः — यश्याग-एत्यादि क्रियाओनो
 विलास-पसारो.

प्लवा येनेऽदृष्टा यत्रस्था अष्टादशोक्तं ह्यवरं येषु कर्मे ।

— मुण्डकोपनिषद्

मुक्त्वा — वाद करीने, सिवाय

स्वात्मानन्दः — स्वस्मिन् आत्मनि य आनन्दः

तस्य यत्पदं तस्मिन् यः प्रवेशः तस्य कलनम् करणम् ।

आत्मनाश्चात्कार

शेषा. यणिग्वृत्तयः — वाक्कीना तो वाणियावेडा छे.

१०५

पेशल — दक्ष, कुशल

विकल्पजल्प — शकाकुशकायुक्त एवो वक्त्वाद्

मुखर — वाचाळ

हाथी चलत है अपनी गतमे कुतर भुक्त है वाक् भुक्त्वा दे ।

— कवीर

तुभ्यप्रियाप्रियो धीरः तुभ्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । — गीता

१०६

म्मरतिमिर — काम-विकार ए ज अधिकार अथव
कोई नेत्ररोग (तिमिर) तेना मस्कारोधी उत्पन्न थयेलुं
(अज्ञान)

पटुतरविचेकांजनजुषाम — सदसद् वस्तुनो
विचार करवामा विशेष कुशल एवो जे विचेक ए ज अंजन
(मुरमो) जेमणे आगमा आंजु छे एवा (अमारी)

१२९

ममीभूता — असमा समा मपत्ता ममाभूता ।
समत्वने पामी (अभूत तद्भाव चि ।)

१०७

‘तैरेव चाय भव’ पठी ‘रचितः’ अध्याहत छे
कस्य कृते — कया भोग माट, शा माटे ?

कृतम् — बस करो अलम् पण ए ज अर्थमा तृतीया
साथ ज वपराय छे

आशापाश विशदम् — अगणित आशाओनी
शान्ति थवायी स्वच्छ विशुद्ध-वनेलु

कामोच्छित्तिवशे — कामस्य उच्छित्त्या वशम्,
तस्मिन् । कामनाओनो-वासनाआनो-नाश थवायी हवे
पोताना वशमा आवेलु — प्राप्त थयेलु उच्छित्ति —
उच्छेद, समूह नाश

स्वधामनि — पाताने स्थाने आत्मामा
पराधि सानि व्यतृणत्स्वयम् तस्मात्पराद् पश्यति नान्तरामन् ।
कश्चिद्दीर् प्रत्यगा मानमैश्वर्य आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥
— कठोपनिषद्

१०८

सुकृत — पुण्यकर्म

उद्रेक — उत्कप, उत्कटता, विक्रम,

अपास्त — दूर कगयलु

મોહમહિમા — એપનાત્રિતયા મઠ મોહ તસ્ય મહિમા । એપના ત્રણ ડ પુત્રેપના, વિત્તેપના, લાકેપના

યુધ્ધમત્મગ મોહમહિમા — યુધ્ધાક સગસ્ય વશેન ઉપનાત યત્ સુકૃત તસ્ય ઉદ્રેકેણ ઉત્કર્ષેણ સ્ફુરન્ નિર્મલ ચ ચદ્ જ્ઞાન તેન અપાસ્ત દૂરીકૃત સમસ્ત મોહસ્ય મહિમા યસ્ય તથાભૂત (અહમ્) ।

અન્ત્ય — છવટની (વિદાયના સલામ) કારણ હવે પરબ્રહ્મા લીન થાય છે

કુટુબીનન જવા પૃથ્વી, આપ, તજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતા એ દેહ આપ્યા અને ટકાવ્યો ત નહયા પુણ્યકમ કર્યું, જથી જ્ઞાન મળ્યું અને પરિણામે મુક્તિ મળી ત માટે ત ભૂતોના કવિ ઉપકાર માન છે અને દુનિયાની વિદાય લે છે

૧૦૯

સરસાવો આ જ કવિનો શ્લોક ‘મહી રમ્યા શમ્યા હ’

વૃત્તિ — આજારિકા

રત્યૈ — આનંદ આપવા માટે, મનાવિનાદ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદાર્થમ્ ।

મેયાઙ્ગલિ — સેવાથ અંગલિ । ચતુર્થો તપુરુપ ।

વિદ્યાઙ્ગના — અજ્ઞના પ્રશસ્તાનિ અજ્ઞાનિ યસ્યા સા । ત્રિદ્યા એવ અજ્ઞના ।

કુશલ ચરિતમ્ — કલ્યાણકારક કર્મ-વ્યવહાર-પરિણામ

વિપાકઃ પુણ્યાનાં — પુણ્ય કર્મોના પરિણામનો વિચાર કરતા મને ડર લાગે છે.

ચિરપરિગૃહાતા : — ઘણા લાંબા વસતથી સપ્રહ કરેલા-મેઘા થયેલા — સેવાયેલા.

મહાન્તો જાયન્તે — મોટા ધાય છે, વધે જ જાય છે

ન જાતુ કામઃ કામાનામ્ ઉપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ — મનુ
પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિવેદમાયાન્-
'નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતન ।' — મુણ્ડકોપનિષદ

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલ ક્ષિણે પુણ્ય મત્યલોક
વિશન્તિ । — ગીતા

ગતાગતમ્ — ગત ચ આગત ચ ગતાગતમ્-આગા

દૃષ્ટ્વા — ગીતામા 'જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુ સ્વદોષાનુ-
દર્શનમ્' ને જ્ઞાનનુ લક્ષણ ગણાવ્યું છે. જેને જન્મજરાવ્યાધિ
આદિથી ત્રાસ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી તે જડ જ
કહેવાય

ઉન્મત્તભૂતમ્ — ઉન્મત્ત દ્રવ્યમ્ એવું ઉન્મત્તભૂતમ્ ।
(મુમુક્ષુ સમાય ।) નરસામી : મારભૂત

કામરસિક — કામેયુ રસિક । ભાગોમા આનંદ
લેનાર — રાચનાર, ભાગોની લહેજત માણનાર

ચલીમણિદતતનુ — (ઘડપણને લીધે) કરચલાથી
યુક્ત વહવાળા

યમધાની — યમની નગરી ધાની સ્થાન
સરસાવો રાવધાનો, મસીધાની રૂ

જવનિકા — નાટકના પડદા ચવન લાકો
પાસેથી આપણે લાધો હસ તથી પડદાનુ જવનિકા નામ
પડ્યુ લાગે છે

વાલ્ય તારુણ્ય રત્યાદિ અવસ્થાઆ એ જ જિંદગીના
નાટકના ખુદા ખુદા અકો છે તે પૂરા કર્યા પછી સસારની રંગ
ભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવતો નર (માણસ) છેવટ મરણના
પડદાની પાછળ સદાને માટે જાય છે

આગલ કવિ શેક્સપિયર જિંદગાની સાત અવસ્થાઓ
(જિંદગીરૂપ નાટકના સાત અક) ગણાવે છે

All the world's a stage
And all the men and women merely players
They have their exits and their entrances
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages

— * As You Like It

આ ઋષભા મુખ્ય વાગ્ય આ છે.

વિધિ મન પિણ્ડીકૃત્ય ભ્રમયતિ ।

જેમ કોઈ કચ્છાચેલો કુંભાર માટીના પિંડાને એટલે કે ગોળાને ચાક ઉપર ફરવી તેના જુદા જુદા આકાર ઘડે છે, તેવી રીતે વિધિ (દૈવ, વ્રહ્મા) માણસના મનને ચિન્તાના ચાક ઉપર ફેરવે છે. પણ તે કયા ઘાટ ઘડવા માગે છે તે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી.

વિપદ્વણ્ડ...ચલે — વિપદઃ એવ દંડાઃ તેષાં વ્રાતસ્ય પ્રવાતપરંપરાયાઃ પરિચયેન ચલતીતિ વિપદ્વણ્ડ...ચલમ્ । તસ્મિન્ । પરિચય — સ્પર્શ, તાડન.

માને મ્લાયતિ इत्यादि પહેલી એ લીટીમાં થયી ‘મતિ સસમી’ની રચનાઓ છે.

જહ્નુકન્યા — ગંગા નદી, જાહ્નવી

ભગીરથના પ્રયત્નથી સ્વર્ગમાંથી ઊતર્યા પછી ગંગા જહ્નુ રાજાની યજ્ઞભૂમિ ઉપરથી વહેવા લાગી; તેથી તેનો યજ્ઞ જલમય થઈ ગયો. પરિણામે જહ્નુ ચિડાઈ ગયો અને ગંગાને પી ગયો. પછી દેવોની, ઋષિઓની તથા શ્વાસ કરીને ભગીરથની પ્રાર્થનાથી તેણે પોતાના કાનવાટે ગંગાને બહાર કાઢી તેથી ગંગા જહ્નુની કન્યા મનાય છે.

જહ્નોઃ કન્યાં મગરતનયસ્વર્ગમોપાનપંક્તિમ્ । — મેઘદૂત

इय जठरपिठरी विडबन करोति आ मुख्य वाक्य छ बासीना बवा पदो 'जठरपिठरी'ना विशेषणो छे माणसना रमान, औदार्य इत्यादि गुणो तथा ग्रीडा के शरम ए बधानो एसी माय आ जठरपिठरी (पेटनो खाडा) नारा करे छ पेटना खाडा पूरवा मात्रे माणमने अनेक विव्वणाओ सहन करवा पड छ

अभिमत पटीयसी — प्रिय एग स्वमाननी प्रथिने-भावनाने भित्र करनार, उदी नाखनार.

गुरतर चन्द्रिका — अनेक उदात्त गुणोनी समूह ए ज काई मूयविकासी कमज — तेने मकोचारनार उज्जवळ चादनी

विपुल कुठारिका — उत्कट शरमनी लागणी के ग्रीडा ए ज कोई बेलो — तेने कापनार कुहाडी सरस्वाओ जठरपिठरवतीं वहिनिरर्थीकरोति ।

एक ज वस्तु भित्र भित्र प्रकृतिवाळा माणसोनी बाबतमा माय विरोधी परिणाम उपनाबै छ. One man's meat is another man's poison

द्विरद — द्वौ रदौ दन्तौ यस्य स । हाथी खर — कृष्ण

થઝવાન માળસ જ પાતાના વિકાગને કાનૂમા રાહી
શકે છે અશક્ત ડુઝેન ।

૧૧૮

કૂતરાના આવેદૂવ વર્ણને દ્વારા અહીં કવિએ માણસની
પામર વિકારવશતા ઉપર ભારે કટાક્ષ કર્યો છે. જેઝી
લીટીનો પૂર્વાધ તો કહેવત જેવો થઈ ગયો છે.

પૂયક્ષિત્ર — પદ્મી સ્વરહાંચલો

પિઠરકકપાલાર્પિતગલ. — જેના ગઝામા ટાડલાનો
કાઠલો ભરાઈ ગયા છે એમ

૧૧૯

ન લુનન્તિ — કાપતા નથી, ઘાયલ કરતા નથી.

કૃશાનુઃ — (કૃશ્યતિ—નાશ કરીને ઘટાડે છે તે) અગ્નિ
કામ ક્રોધ અને લોભને જીતે તે ત્રણે લોકને જીતે.

ત્રિવિધે નરકસ્યેદં દ્વાર નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદંતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥

— ગીતા ૧૬-૨૧

ટિપ્પણ સૂક્તિસુધા

પૃ. ૫૬. સુકવિતા યચસ્તિ°— આસ્વાદ લેવા માટે સરસ કવિતા હોય તો તની આગલ રાજ્યસુખ પણ તુચ્છ છે અથવા એવો પણ અર્થ કરાય : ‘સરસ કવિતા લઘીને, સમાજનું હૃદય જાંતીને જો લોકોમ્મતિ કરી શકાતી હોય તો એને વદલે રાજસત્તા દ્વારા સમાજને કાવૂમાં રાખી સમાજને સુધારવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો ?’

ઘીંડા એટલે ‘હીન કર્મ કેમ કરાય ?’ એ જાતની સદ્વૃત્તિને જન્મ દેનારી લજ્જા કે શરમ.

જાતિશ્ચેત્°— ભર્તૃહરિના જમાનામાં પણ ન્યાત-જાતના ક્ષણકાલી સમાજ દુર્દશાએ પહોંચ્યો હશે એટલે જ એ કહે છે કે જાતિ (ના ક્ષણકાલી) હોય તો ઘીંજા દાવાનબની જરૂર શી ?

સત્યં ચેત્°— પ્રામાણિકપણે સત્યનું પાલન કરવા જતાં માણસ એટલો તો તવાઈ જાય છે કે આત્મશુદ્ધિ માટે ઘીંજા તપની જરૂર જ નથી.

કલ્પં સ્થિતં°— માણસનું શરીર ક’પ કંટાળે ટકે તોય તેથી શું ? માત્ર લાંબા જીવનથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થોડી જ થાય છે ! ‘કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય વલિ ચ મુક્તે’ ।

प्र ५७ अस्मिन् न हि — एवा कई वस्तु छ क
नन माथ बीचा काई वस्तुना भय नया । दरक वस्तुने
खाइ नागनार रु रु न कइर उपद्रव होय ज उ

समयच्युति — वयतना उगाड, तवन जवा
न्वी त च्युति अतिवाहनम् — पसार अग ठडु.

आज्ञाफलम् — जाना फम् यस्य । हुकम् करी
शस्त्रा—तनु पाठन करावी शस्त्र ए तेनु फम् छ त हुकमनु
पाठन करायानु सामध्य

प्र ५८ शान्त भावमुपैहि — चित्तशान्ति प्राप्त
कर चित्तन स्थिर राख

अपण्डितानाम् — पण्डा बुद्धि अस्य सजाता
अमो पण्डित । न पण्डिता वति अपण्डिता मूर्खा ।
तपाम् ।

प्र ५९. विवेकभ्रष्टानाम् — माणमे विवेक फगावी
दीधा क तनु अनक रीत पतन थयानु विनिपात —
महापतन सगनाश

गगा स्वर्गमाथी शकरमा माथा पर पडी, त्याथी
हिमालयन्ता शिखर उपर त्याथी बळी धरतीनी सपाटी
उपर एम करती करती सो मुखया सागरमा पडे छ
एम गगाना विवेकभ्रष्ट क स्थानभ्रष्ट धवाथी अध पात थयानी
घटना वर्णवीने कवि उपर जणावेला नियम तारवे छे

મોક્ષતું ન મોક્ષતુ ક્ષમાઃ — વિપયાન્ મોક્ષતું — સામાન્યપણે માણસ એવી દુવિધામાં કે દુસ્થિતિમાં હોય છે કે તથા તે વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શકતો નથી તેમજ તેનો મદતર ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી.

દોર્મન્થ્યાન્નૃપતિ° — ‘દુર્મન્ત્રી રાજ્યનાશાય’ ।
દોર્મન્થ્ય — સરાય કે દુષ્ટ મંત્રી હોવાપણું, વદસલાહ

પૃ. ૬૦. કૃતાન્તઃ — કૃત અન્તયતિ ઇતિ, કૃતઃ અન્તઃ યન વા । અન્ત લાગનાર, નાશ કરનાર.

અક્ષમી — ક્ષમા ન વિદ્યતે અસ્ય । ક્ષમા ન કરનાર.

પૃ ૬૧. શાસ્ત્રે વાદભયમ્ — શાસ્ત્રની વાસ્તવતા પશ્ચાત્તો ને વાદનો ભય હોય છે. વાદભયમ્ ને ટેકાણે ‘વાદિભયમ્’ પાઠ પણ છે.

અસ્થિર્યણ° — સમૃદ્ધિ કે સપત્તિને માથે અસ્થિરતા કે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.

કથમહો° — કેવું વિચિત્ર કે મોહને લીધે અમને દારમ પણ નથી આવતી !

પૃ° ૬૨. તરુપમસ્વરુપ° — ‘શય્યા ભૂમિતલમ્’ । ધરતીનાં મપાટી એ જ એક વિસ્તીર્ણ પથારી છે.

સન્તો ચનાન્ત° — આ વધો સસારનો પસારો નશ્વર કે ક્ષણજીવી છે એમ ઓઝ્ઝીને ડાહ્યા માણસોએ વનનો જ આશ્રય લીધો છે

उपधानम् — उपधीयत शिर अन इति । उद्गीकु

आयुः कल्लोलः — जीवित मोजाना जवु चचल
छ सरसावो तुलितविसिती पत्रपयसाम् । तथा
'नलिनीदलगतसलिल तरल तद्वन्जीवितमतिशयचपलम्' ।

बहुतृणम् — विश्व तरफ सदाय घासनी जम जोडु
ईपदसमाप्त तृण बहुतृणम् तृणकपम् । लगभग घासना
जेडु

संत्यज निजां — जलतरंगना जेवी पोतानी अस्थिर
अवस्था के मनोदशानो त्याग कर

मौक्तिकाञ्जलि

पृ ६५ मनस्वी — प्रशस्त मन अस्ति अस्य
इति मनस्विन् । उदार, धीर, श्रेष्ठ चित्तवान्ने गुजरातीमा
सामान्यत 'स्वच्छदी', 'तरंगी' ना अर्थमा ज वपराय छे

प्रतीकारो व्याधेः — जे केवळ रोगनु निवारण
छे ते ज जाणे सुख छे एवी अवळो ह्याल माणस बाधे
छे. तत्त्वत सुख छे के नहि अने होय तो ते शामा छे
त जीवानी तस्वी ते हेतो नही

नीचस्य गोचरः — नाच माणसना दृष्टिपथमा,
सकजामा सपढायेला कया माणसने सुख मळी शकें वारु ? नीच

રાજાના ક્ષેત્રમાં રહીને કોને મુલ મઢી શકે? ગોચર—
(ગો ઇન્દ્રિય, ચર ચાલુ, પરચુ) ઇન્દ્રિયો જ્યા
મુઢી-જ્યા-જડે અથવા પહોંચી શકે તે ક્ષેત્ર

પરિગ્રહ — સ્વીકારેલી વસ્તુ, વઢગાડ

પૃ૦ ૬૬. પત્ર નૈવ*— વસત ઋતુ વેસતા તમામ
વનસ્પતિ પલ્લવિત થાય છે પણ વેરડાના જાડને પાદડા
નથી આવતા તમા કડે વસત ઋતુનો દોષ છે શુ?
વિધિએ કપાળે લલ્યુ હોય ત કોણ મૂસી શકે?

કરીર — કેરડાનુ જાડ

વિવૃતદ્વારા — વિવૃત દ્વાર યામ્ય તા । લેમને
માટે વારણા ડોલેલા જ છે એવી (એવી રીત)

પ્રાણિ સાર : — પ્રાણીરૂપ સોગડા વડ.

કાલ કાલી સાય સાગડાની રમત રમે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા ડ પ્રાણીઓ એ જ તે સાગડા છે એમ
અહીં કહ્યુ છે કવિ નરસિંહરાવે પોતાના કાવ્યમાં જરા
મિત્ર — કાડા માણસ માયે રમત રમે છે એવી —
કપના કરેલી ડ

મોહધી નિજ માનિયા

શોગડા લે આપણે,

શક્તિ ત મન ધારિયા

હા ! લે હરી વીજી ક્ષણે !

— સ્મરણસહિતા

મુસ્થિતમ્ — સારી રીતે સ્થિર થયેલું, અપાય-
વિહીન, અવિનાશી

દગ્ધજટરસ્યાર્થે — વઘ્યા પેટને સ્વાતર

અવસ્થા યસ્તુનિ° — કોઈ વસ્તુ મહત્વની, કીમની
છે કે નજીવી છે તે માણસની ગરજ અથવા અવસ્થા ઉપર કે
પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે કોઈ પણ चीज વસ્તુ તે જ
નજીવી કે મહત્વની होती નથી એનું મહત્વ કે
તુચ્છતા સાપેક્ષ હોય છે

પૃ૦ ૬૭, તનૂનપાત્ — તનુ ન પાતપ્રતિ જાટર-
રૂપેણ શરીર ધારયતિ, તનૂનપ ઘટત અત્તિ ઇતિ વા
તનૂનપાત્ અગ્નિ । અગ્નિ જટરમા રહીને સ્વાપેલું અન્ન
પચાવે છે અને શરીરને પડવા લેતો નથી તથા શરીરને ન
પડવા દેનાર કહેવાય. અગ્નિમા ધી હોમાય છે એ
પ્રસિદ્ધ જ છે

સત્ત્વે નાન્યન્° — ડાઘા માણસ માટે આ
દુનિયામા તેમ જિવાય ધીજી કોઈ કન્યાણકારક વસ્તુ
નથી

પૃ ૬૯. સર્વાંશાપરિપૂર્વકઃ—વધાનાં આશાઓ પૂર્ણ કરનાર—વધી દિશાઓને વ્યાપનાર (વ્યાપીને)—મેઘ દરરોજ વરસે તોય ચાતકના મોઢામા તો પાણીનાં કે ચાર સૂક્ષ્મ ટીપા જ પડવાનાં દૈવે દરેકનો ભાગ નક્કી કરેલો હાય છે, તથી વનારે મઝ્યુ અશન્ય.

ભોગઃ ક્ષોડપિ—ક્ષોડપિ—અવર્ણનીય, મહાન.
નિત્યોદિત—સદાય હરતી ધરાવતો, શાશ્વત ટકનારો.

યત્સ્યાદાત્—જે (ભોગ)ના સ્વાદથી—અનુભવને પરિણમે

કૌં વા વીચિપુ—મોજાં, પરપોટા, વીજઢી, સ્ત્રીઓ, આગ, સાપ તથા નદીનો પ્રવાહ એ વધાં કોઈ ધનમનુરતા માટે, તો કોઈ દગો દેનાર તરીકે જાણીતાં છે. આ સંસાર પણ જ્યો જ છે. તના વિવિધ સ્થાવર જગમ ભાગે પ્રત્યેની આસક્તિ છોડી દેઈને શકરની ઉપામના વાંચામાં જ ધેય છે

પ્રાણપ્રાણપ્રથળમતિભિઃ—પ્રાણનાં પ્રાણે પ્રવળા નતિ. અર્થાત્. ૧ પોતાના પ્રાણ વચાગા તરફ જ લેમનો છાંક છે જરાઓ વટે.

નૃભિઃ નમદ્ભિઃ—નૃપુ નમન્યુ ગન્-મતિ મતની લેગી જ અહીં નૃતીયાનો પ્રયોગ છે.

અનુલદર્પણરમરઃ—અપાર ધમડની ગરમી (જા માટે ?)

नक्षत्रमाळा

‘ शान्त-शीतळ तजने नमन हजो ’

१. जमना पासो नधी विद्या के तप, नधी दाम के शील, नधी कोई गुण अथवा धर्मनु पालन, तेओ खरेखर, आ पृथ्याने भाररूप थई जाण मनुष्यरूप धारण करेलां पशुआ ज होय तम आ मर्त्यलाकमा विचरे छे

२. ज माणस साहित्य-संगीत-क कळा विद्दोणो छ तने शिंगडा-पूछडा विनानो साभान् पशु ज जाणवो घास खाघा पिनाय ते जीवे छ ए खरेखर सामान्य पशुओनु अहोभाग्य छे ।

[कारण के एवाओ जो घास खावा माड तो पशु ओने भूखे ज मरवानो वारा आव तमनी आवासी नानी-मूनी नधी]

३. आजस ए माणसना शरीरमां वसतो महान चेरी छे, ज्वारे उद्यम जेवो कोई हितैपी नधी तेनो आश्रय कथा पटी माणसने पड्यापणु रहेतु नधी

૪. મોડામા કોઢિયો દીધા પઠા, દુનિયામા કયો નીચ માણસ વશ થતો નથી ? મોડા પર લોટનો રેપ કયોં હોય તો મૃદગ પળ મધુર અવાજ કરે છે' આગરે માટીના અગવાઢો જ ને ?

૫. તમે ત અમે, અને અમે તે તમે, એવી ભાવના અમ્યાર લગી આપણી વચ્ચે હતી, જરાય ભેદ કે અતર ન હતુ ત્યારે હમણા એવુ તે શુ બન્યું કે જેથી તમે ત તમે થઈ ગયા, અને અમે અમે રહી ગયા ?

૬. દાન, ઉપભોગ અને નાશ, એમ ધનને ત્રણ ગતિઓ હોય છે જે નથી કશુ આપતો, કે નથી ભોગવતો, તના ધનની શ્રીજી જ ગતિ થવાની

૭. સન્તપુરુષો પ્રત્યક્ષ શિસ્તામણ ન આપતા હોય, તોય તમની પામે રહી તમની સેવા કરવી ઘટે કેમકે એમને સહેજ કરેલી વાતો પળ શાસ્ત્રની કોટીએ પહોંચે છે [એમાંથી જ આપણને જીવનદર્શન મઢી રહે છે]

૮. મમર્યોની પળ હાઢમારી કોઈ વાર જોવાને મઢે છે જે નીલામ્બરના કકઢાથી ચંદ્રમા રાત્રે તીંગ્ઢાંચેલું હતો, ન જ કકઢા વઢે દિવમે મૂર્ય વીટાય છે બન્નેની સી કસોટી દસા કે બે વચ્ચે મઢીને એક જ ધોતિયાનો કકઢો છે

૯. હરણ, મીન અને સજ્જન, એ ત્રણે કેવલ ઘાસ, જલ અને સતોષ સેવીને પોતાની વૃત્તિ (આજીવિકા) ચલાવે છે છતાંય આ દુનિયામાં (અનુક્રમે) પારધિ, માછી અને ડુજન તમના નાહકના શત્રુ બને છે

૧૦. આપણે ભોગોને ભોગવ્યા નથી, પણ ભોગોએ જ આપણને ભોગવ્યા આપણાથી તપ નથી થયું પણ આપણે જ તવાઈ ગયા જિંદગી જીવીને આપણે કાલ સુટાડ્યો નથી, પણ આપણે જ ભૂટી ગયા, અને આંખરે આપણી તૃણા ઘસાઈ જવાને વદલે આપણે જ ઘસાઈ ગયા
અતે કમાયા શુ ?

૧૧. ઘટમાઝની પેડે ફરતા, ક ચકડોઝની જમ ભમતા, આ સસારમાં એમ તો કયો પ્રાણી મરીને ફરી જન્મ લેતો નથી ? પણ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય કે જેના પેદા થવાથી આંખો વશ ઉત્પત્તિ પહોંચે

૧૨. પર્વતોના દુર્ગમ સ્થાનોમાં, જગલા પશુઓ માથે રચકડવું પડે ત બહેતર, પણ મૂર્ખ કે નીચ માણસની સોવતમાં રહેવાનો પ્રસંગ તો દેવાધિદેવ ઇન્દ્રના મહેલમાં પણ ન પોસાય

૧૩. માલતીના ફૂલોનાં જેમ, માનવન જનોને માટે
 જે જ ભાગ્ય સરજાયેલા હોય છે : કા તો મને લોકોનાં
 માથા ઉપર વિરાજમાન થવાનું, નહિ તો વનવગડામા જ
 કરમાઈ જવાનું

૧૪. સ્વદાવનારની આગળ પૂછેલી પટપટાવતી, તેના
 પગમા પડી, જમીન ઉપર આઘોટતાં આઘોટતા ચત્તા ધડેને
 પોતાનું મોંઢું અને પેટ બતાવવાં, એ તો કૂતરું જ કરે. જ્યારે
 ગજરાજ તો આગળ ધરેલા સ્વોરાક તરફ ધીરજપૂર્વક
 જોયા જ કરે અને સો વાર હુશામત યાચ ત્યારે જ સ્વાચ.

૧૫. હલકી કોટીના માણસો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો
 આરંભ જ કરતા નથી મધ્યમ કોટીના માણસો કાર્યનો
 આરંભ તો કરે છે, પણ વિઘ્નો વાગતાંવેંત બેસી જાય છે;
 જ્યારે શ્રેષ્ઠ પુરુષો વિઘ્નોથી વારવાર ઘવાના જાય તોપણ
 એક વાર હાથ ધરેલું કામ કેમે કરીને પડતું મૂકતા જ
 નથી

૧૬. સમુદ્રમથનનો પુરુષાર્થ ચલાવતાં, લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ-
 મણિ, જેવા અસાધારણ મૂલ્યવાન રત્નો મઝવાથી દેવો
 હરણાયા નહિ, તેમ જ હાલાદલ જેવું ભયંકર વિષ નીકળવા-
 થી તેઓ ગમરાયા નહિ. અમૃત હાથ ન આવ્યું ત્યાં
 મુઠી તેઓ વિરમ્યા નહિ. ઘારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય
 ત્યાં મુઠી ધીર પુરુષો પોતાનો પ્રયત્ન છોડતા નથી.

૧૭. હકૂમત, કીર્તિ, વ્રાઘ્મણોનું પરિપાલન, દાન, ઉપભોગ નેમ જ પોતીકાંઓનું કે મિત્રોનું સંગ્રહણ, આ છ લાભ જેમને હાંસલ થયા નથી, તેમણે રાજાશ્રય સાધીને શો સાર મેળવ્યો ?

૧૮. દુષ્ટ દુર્જન માણસ અનેક વિદ્યાઓથી મંડિત હોય તોપણ તેનો ત્યાગ જ કરવો ઘટે. માથા પરના મળિથી રૂપાળો થયેલો સર્પ ભયંકર નથી હોતો શું !

૧૯. વૈભવકાળે, મોટા લોકોનું મન પારકાના દુઃખો જાંઠું કમલ જેવું કોમલ થાય છે. જ્યારે, પોતાના ઉપર આપત્તિઓ આવી પડતાં, તે જ મન દુઃખોના પ્રહાર ફીલવા માટે મોટા પહાડના પથ્થર જેવું કઠણ અને અડગ બને છે.

૨૦. વ્યવહારનીતિમાં નિપુણ એવા લોકો વરોડે કે વસ્ત્રાંગે, ભાગ્યલક્ષ્મી चाहे આવે કે જતી રહે, મરણ આજે જ થાય કે યુગ વીત્યા પછી થાય, વિચારવાન ધીર પુરુષો ન્યાયશુદ્ધ માર્ગથી એક ડગલું પણ ચઢતા નથી.

૨૧. ફલ જેવે ત્યારે શાડો ભારથી નીચે નમે છે; વાદર્યાં નવા પાણીના ભારથી જમીન તરફ તૂટી નીચે ઝૂકે છે; વૈભવ વસ્ત્રો સંપુર્યો પણ ઉદ્ભવ થવાને ચડતે ઝૂલતા નહીં થાય છે. પરોપકારશીલોનો એ સ્વભાવ જ છે.

૨૨. કુડલોથી નહિ, પણ વેદશાસ્ત્રના (સદ્વોધના) શ્રવણથી જ કાન શોમે છે કક્ષણથી નહિ, પણ સત્પાત્રોને દાન કરવાથી જ હાથ શોમે છે એવી જ રીત કરુણાશીલ માણસના કાયા ચંદન આદિના લેપથી નહિ, પણ પરાપકારના કૃત્યોથી જ શોમે છે

૨૩. સત લોકો કહેતા આવ્યા છે કે પાપ કરતાં વારે, હિતકારક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળે, રહસ્યવાતને છાનો રાખે, છૂલીઓની જાહેરાત કરે વિપત્તિ વચ્ચે સાથ નહિ ડોડે તથા કટોકટીને વચ્ચે વહારે ધાય,— આ વધા મારા અને સાચા મિત્રના લક્ષણો છે

૨૪. હેદાયા છતાં વૃથા ફરી ઝગે છે, તેમ જ ક્ષીણ થયા છતાં ચંદ્રમા ફરી પુનઃ ધાય છે, એ ધ્યાનમા લઈ, સાપુરુષો વિપત્તિઓથી મૂઝાતા નથી, સકટ આવી પડતાં વિમાસનમા પડતા નથી

૨૫. હાથની થપાટથી ફરી ફરી પછાડવા છતાં ગોઠ્ઠ દડો ફરી ફરી ઝછઢે જ છે સાચુ જ છે કે સાધુવૃત્તિ વાળાઓ પર વીતેલી પડતીઓ ઘણુ કરીને ટકતી નથી

૨૬. આય પુરુષ પડે સોપણ તે દહાના પડવા પ્રમાણે, એટલે કે પડયો કે તરત જ પાછો ઝછઢવાનો જ્યારે પામર, અનાર્ય પડે છે તે માટીના ઢેફા જેવો જ, એટલે કે તે

પટથો કે તરત ડિગ્રભિગ્ર થઈ જવાનો. ઝટવાની તો પછી
વાન જ શી ?

૨૭ ધૈર્યવાન માણસને ગમે તવા સકટથી રિલાય્યો
હોય નોયે તનો ધૈર્યગુણ મૂસી નાસવાં શક્ય નથી દિવેટને
કે મગાલને ઝૂધી વાટી હોય તોપણ એની જ્વાળા કસી
નીચે જતી નથી, તે તો ઉપર જ જગતી.

~

~

~

[નક્ષત્રા ૨૭ ગણાય છે પણ કાક કોક વાર ધ્રુવણ
સાંચે અભિજિત ઝમેરીને એમની સપ્તયા ૨૮ ની કરવામા
આયે છે, એટલે આપણે પણ નીચેનો શ્લોક ઝમેરી ૨૮
નક્ષત્રો ગણી શકીએ]

रक्ततथं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्यम् ।
असतां च निर्दयत्वं स्वभायसिद्ध त्रिषु प्रितयम् ॥

૨૮. કમલોની લાલ્લાશ, સમ્મનોનુ પરગજુશનું, અને
દુર્જનોની કઠોરતા, આ ત્રણ ગુણો જ ત્રણેયમાં સ્વાભાવિક
છે.

सद्बोधशतक

‘ आ मार्ग कयाण तरफ लई जनारो ते ’

मगलाचरण

ॐ दिशा अने काळ वगेरधी ज मयादित नथी,
ज कवळ शुद्ध ज्ञानरूप अने अनंत ठ, तथा आत्म-
साक्षात्कार ए ज जने जाणवानु एकमात्र साधन ठे,
एवा शांत तजारूप परमात्माने हु नमन करु छु

१ विद्या ए माणसनु अनेरु रूप ठ ए एनु
सुरक्षित एवु गुप्त धन छे विद्या ज माणसने अनेक
भोगो, कीर्ति अन सुख मेळवी आपे छे विद्या गुरुभोनी
पण गुरु ठ परदेशमा क प्रयासमा होईए त्यार विद्या
ज सजजननी गरज सारे ठे आम बधी रीत विद्या
ए ज परम दैवत छे

राजाने त्या पण मान विद्याने होय उ धनने नहि
विद्याविहोणो माणस नयों पशु ज छे

२. बाजूबध, चंद्र जेवा चळकता हार, स्नान, सुगंधी
द्रव्योनी टाप, फूलो के वाळनो शणगार, इत्यादि बाध

પ્રસાધનો માણસને શોભાવતા નથા પળ સસ્કારસપ્ત
વાળી માણસે કેટલી હાથ તા ત જ એકલી તને મારી
રીત શોભાવે છે

વઢી વાઙ્મય ડલ્યાદિ આભૂષણા ઘસારાથી સતત
ઘીળ થતા જાય છે જ્યારે વાર્ણરૂપી આભૂષણ સદાને માટ
ભૂષણરૂપ જ રહે ૪

૩. હે ભાઈ ચાતક ધણવાર ધ્યાન દેને મારી ગત
સામજ આકાશમાં નીરદ મેઘ તો ઘણા હોય છે, પણ ત
ઘધા જ કાંઈ નીરનુ દાન કરે એવા નથી હોતા કેટલાક
વરસાદ વરસાવીને ધરતીને તરવોજ કરે છે, જ્યારે કેટલાક
માત્ર નિરથેક ગાજ્યા જ કર ૫ માટે, ભાઈ, જેને જેને
તુ જુએ તે દરેકની આગઠ દીન ઁચન કાઢાશ નહિ

૪. ઇં કરીએ ૮ જેઓ જાણકાર છે તઆ અટલાઈથી
સવાઈ ગયા છે જેઓ સત્તાધારી કે સપ્ત છ, તમના
વિવેકશક્તિ અહકારથી વળસી ગઈ છ વારીના વિચારા
સાવ વેસવર છે પરિણામે માઠ કમિત અને ચાતુર્ય
મારી અદર જ મુકાઈ ગયુ છે

૫. હ્મો ચચઠ છે, પ્રાણ પણ ચચઠ છ જાવન
અને જોવન તો સાવ જ ચચઠ છે આમ આ અનિ
ચચઠ અને નશ્વર મસાગમાં નિધઠ એવો તા કેવઠ એક
ધર્મ જ છે

૬. હે રાજન ! અમને અમારા આ જાડા વલ્કલોથી સતોષ છે અને તને તલમ રેશમથી સતોષ થાય છે. વન્નેનો સતોષ તો સરખો જ છે. તેથી જે વન્નેના ફરકમાં કાંઈ અર્થ જ નથી. જેની તૃપ્તિ વિશાળ છે તે મળે દરિદ્રી કહેવાઓ ય્યાં મનમા તૃપ્તિ છે, ત્યાં ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

૭. જે અજાણ હોય તેને મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય; જે સુજાણ હોય તેને તો તેથી પણ વધારે મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય પણ જરાક-સરસા જ્ઞાનથી જે અર્ધદમ્ધ થયો છે તેને તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ રાજી ન કરી શકે; પછી ધીજાઓની તો વાત જ શી ?

૮. જ્યારે મારું જ્ઞાન નહિ હોય હું ત્યારે હાથીની જેમ હું મદાધ થયો હતો. હું સર્વજ્ઞ છું, એવા ગર્વથી મારું મન તો વચ્ચે ફુલાયલું રહેતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પાસેથી થોડુંક થોડુંક હું જાણવા પામ્યો ત્યારે મારી મૂર્ખાઈનું મને ખાતર થયું, અને જેમ તારા ઉતરી જાય તેમ મારો ગર્વ સોંસરો ગઢી ગયો.

૯. રાજાઓનો કોપ ઝગ્ર હોય છે; એમને પોતીકુ એડુ કોઈ નથી હોતો. હોમ કરનારો જો આહુતિ આપતી વચ્ચે પણ અગ્નિને સ્પર્શ કરે તો તેને પણ તે વાળે જ છે ને ?

૧૦. માણસમાં જો એક લોભ હોય તો એને કીજો કયો દુર્ગુણ જોઈએ ? [લોભમાં વધા જ આવ્યા જાણવા.]
 વાઢી ચાવાની હલકાઈ હોય તો ધીજાં પાપોની જરૂર
 શી ? સત્ય હોય તો વશા તપની શી જરૂર ? મન
 નિર્મલ હોય તો તીર્થયાત્રાની ગરજ શી ? અને જો
 મલ્મનસાઈ હોય તો સર્ગાવહાર્તાઓની શી જરૂર ? તેમ જ
 જેને સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠા છે તેને આભૂષણોની શી પઢી હોય ?
 સારી વિદ્યા જો હસ્તગત હોય તો પૈસાની શી પરવા ? અને
 જો અપકીર્તિ પેલાઈ હોય તો મૃત્યુનુ શુ પ્રયોજન ?

૧૧. અરે માઈ, તૃષ્ણાને છેદજે, ક્ષમા ધારણ કરજે,
 ગર્વને ત્યજી દેજે, પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાખીશ મા, સત્ય જ
 ચોલજે; સજ્જનોને માર્ગે ચાલજે, વિદ્વાનોની શુશ્રૂષા કરજે,
 સન્માન્ય લોકોને માન આપજે, તારા દ્વેષીઓનાં પણ મન
 રાસજે, પોતાના ગુણોનાં ધનનાં પૂંકીશ મા — તમની
 જાહેરાત ન કરતાં એ ઢાંકી રાસજે, મેઢવેલી કીર્તિ
 માચવજે, દીન દુઃખિયાઓ ઉપર દયા કરજે. વધા
 મજ્જનો આમ જ કરતા આવ્યા છે.

૧૨. મહાદેવ જો વહુ કોપાય તો ત કમલિનીના
 વનમાં રહેવાનો હંમનો લઢાવો નટ કરી શકે છે. પણ
 દૂધ અને પાણી ગુદાં પાડવાની તેની ચતુરાઈની જે કીર્તિ
 નોકોમાં ગવાઈ છે, તેનું હરણ કરવા એ મહાદેવ પણ
 સમર્થ નથી.

૧૩ તમારી પાસે ગાઠોના મંડાર છે એટલે તમે મળે ગાઠો આપતા જાઓ અમારી પાને એ ન હોવાથી અમ ગાઠ આપી શકીએ તમ નથી પોતાના પાસે જ હોય ત જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામાં જાણીતો છે સસલાનુ શીંગડુ (જની મુદ્દલ હસ્તી જ નથી ત) કોઈ કોઈને આપતુ નથી

૧૪ હે રાજન્! આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દાહ્યાના જા તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનુ વાઢરઢાના જેમ તુ પાલનપાપણ કર વાઢરઢુ ઘુસ તો ગાય પણ ઘુસ પ્રજાનુ જો હમેશ સારી રીત પાપણ થાય તા આ પૃથ્વી કપલનાની જેમ વિધવિધ પ્રકારના ફળાથી ફાલશે

૧૫ તુ જ ચાતકતા જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતુ? તો પછી હે મધથ્રેષ્ઠ, તુ અમારા દીન વચનની શા માટ રાહ જુએ છે?

૧૭. સાંભળો એક પુરાણી રૂપકકથા. પાણી દૂધ પાસે આવ્યું એટલે દૂધે એ અતિથિને પોતાના બધા ગુણો અર્પણ કર્યા. દૂધ પાતલુ થયેલું જોઈ, લોકોએ તેને ગરમ કરવા મૂક્યું. દૂધને આમ તાપ થતો જોઈ તે પાણીએ પોતાની જાતને અગ્નિમાં ઘાલી દીધી. પોતાને કારણે પોતાના મિત્ર પાણીની થયેલી એ દુર્દશા જોઈ દૂધે અગ્નિ ઉપર ચડાઈ કરવાનો મનસૂયો કર્યો. અંતે જ્યારે એ દૂધનો એના મિત્ર પાણી સાથે ફરી સંયોગ થયો, ત્યારે જ એ શાંત થયું. સ્વસ્થ, સારા લોકોની મૈત્રી આવી જ હોય છે.

૧૮. જિંદગીથી કંટાળેલા એક નિર્ધન માણસે અકસ્માત સ્મશાનમાં જઈને ત્યાં પડેલા એક શવને જોતાં કહ્યું, 'હે મિત્ર, ઊઠ અને મારા દારિદ્ર્યનો ભારે વોજો એક ક્ષણ માટે તું ઊંચક. હું ક્યારનો થાકી ગયો છું, માટે તારું મરણનું મુસ હું જરા ભોગવી લઉં ' ત્યારે 'દારિદ્ર્ય કરતાં મરણ જ વધારે સાહે,' એમ જાણતું હોવાથી જ શવ મૂકું રહ્યું.

૧૯. સિંહ સાવ વચ્ચું હોય તોપણ મદોન્મત્ત હાથીના વિશાળ ગંડસ્થાન ઉપર કૂદી પડે છે. પરાક્રમી લોકોનો આ સ્વભાવ જ છે. તેજસ્વીપણું કોઈ ઉમર ઉપર બોધાર રાસતું નથી.

૧૩. તમારી પાસે ગાઝોના મઢાર છે એટલે તમે મળે ગાઝો આપતા જાઓ અમારી પાને એ ન હોવાથી અમે ગાઝ આપી શકીએ તમ નથી પોતાની પાસે જે હોય ત જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામા જાણીતો છે સસલાનુ શીંગડુ (જેની મુઢલ હસ્તી જ નથી ત) કોરું કોઈને આપતુ નથી

૧૪. હે રાજન્ ! આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને ઢાંહવાના જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનુ વાઘરડાની જેમ તુ પાલનપોષણ કર વાઘરહું જુઝ તો ગાય પળ જુઝ પ્રજાનુ જો હમેશ સારી રીત પોષણ થાય તો આ પૃથ્વી કરપલતાની જેમ વિધવિધ પ્રકારના ફલોથી ફાલશે

૧૫. તુ જ ચાતકના જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતુ ? તો પછી, હે મેઘશ્રેષ્ઠ, તું અમારા વીન વચનની શા માટે રાહ જુએ છે ?

૧૬. ગરમ ગરમ લોટા ઉપર પહેલા પાણીનુ તો નામ સરજુ જણાતુ નથી. એ જ પાણી કમઝના પાદડા ઉપર મોતીના ઢાળા જેવુ શોમે છે. વઢી એ જ પાણી જો સ્વાતિ નક્ષત્રને ટાળે સમુદ્રની છીપમા પડે તો તેનુ સરસ મોતી જ વને છે. સ્વરેસ્તર અધમ, મધ્યમ કે ઉત્તમતાનો ગુણ મોટે ભાગે સોઘતને પરિણામે જ જન્મે છે

૧૭ સામઠો એક પુરાણી રૂપકકથા પાણી દૂધ પામ આવ્યુ એને દૂધે એ અતિથિન પોતાના વધા ગુણો અર્પણ કર્યા દૂધ પાતલુ થયલુ જોડે, નાકોએ તને ગરમ કરવા મૂક્યુ દૂધને આમ તાપ થતા જોડે તે પાણીએ પોતાની પાતને અમિમા ઘાટી દીધી પાતાને કારણે પોતાના મિત્ર પાણીની થયેલી એ દુર્દશા જોડે દૂધે અમિ ઉપર ચડાઈ કરવાનો મનસૂનો કર્યા અતઃ જારે એ દૂધનો એના મિત્ર પાણી સાથે ફરી સયોગ ઘયા, ત્યારે જ એ શાંત થયુ ચરેચર, સારા લોકોની મૈત્રી આવી જ હોય છે

૧૮ પિંદગીધી કટાક્ષ્મ એક તિથિન માણસે અક્ષમાન સ્મશાનમા જહન ત્યા પહેલા એક શવન જોતાં વહુ હે મિત્ર, ઝઠ અન મારા દારિદ્ર્યનો ભારે વોનો એક ક્ષણ માટે તુ ઝૂચક હુ ત્યારનો ધાકી ગયો છુ, માટે તારુ મરણનુ મુલ હુ જરા ભોગવી લઉ ' ત્યારે ' દારિદ્ર્ય કરતા મરણ ન વધારે સારુ,' એમ પાળતુ હોવાથી જ શવ મૂગ રહુ

૧૯ સિંહ માવ વચ્ચુ હાય તોપણ મદોન્મત્ત હાથીના વિશાલ ગડસ્થલ ઉપર કૂદી પડે છે પરાક્રમી લોકોનો આ સ્વભાવ જ છે તજસ્વાપણુ કાઈ ઉમર ઉપર બોધાર રાગનુ નધા

૨૦. અચેતન હોવા છતાં સૂર્યકાતમણિ, સૂર્યનો પાદ-સ્પર્શ, એટલે કે કિરણસ્પર્શ, થતાવેત જો સચ્ચી ઊઠે છે, તો પછી ચેતનવતો તજસ્વી પુરુષ બીજાએ કરેલો અપકાર કેમ કરીને સહન કરે ?

૨૧. દૈવવશાત્ જો કદી જગત કમલ વિનાનુ થઈ જાય, તો શું હંસ કૂકડાની જેમ ઉકરડાનો ઢગલો સ્તોતરવા માડશે ?

૨૨. સવારની છાયા પ્રારંભે મોટી લાંબી હોય છે, પણ દહાડો ચડતા તે ટૂંકી થઈ પોતાના જ પગ તલે સતાઈ જાય છે — દુર્જનોની મૈત્રીનુ પણ એમ જ છે. એથી ઊલટુ, વપોરની છાયા પ્રથમ નાનકડી હોય છે, પણ પછી ધીમે ધીમે એ લવાતી જાય છે. — સજ્જનોની મૈત્રી આવી હોય છે. આમ દુર્જનોની અને સજ્જનોની મૈત્રીમા આવી સવારની અને સાંજની છાયા જેવો ભેદ હોય છે.

૨૩. વિપત્તિને વચ્ચે અડગ ધૈર્ય ઉદયવાળે ક્ષમા શીલતા, મત્રીઓની સભામાં વાસ્ત્વાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, સત્કીર્તિ વિષે પ્રીતિ, શાસ્ત્રોના અધ્યયનની અવગતતા, આ બધું મહાત્માઓને સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે

૨૪. નિદયપણ, કારણ પિનાની લડવડ, પરધન અને પરછી વિષે ઇચ્છા, સજ્જનોની તેમ જ સ્વજનોની અદેસ્ત્રાઈ, આ વધા દુર્ગળો દુર્જનોના સ્વભાવમા જ હોય છે

૨૫. જેઓ સ્વભાવે ઉદારચરિત છે, તેમને નીચેના આભૂષણો શોભાવે જ છે હાથે સત્પાત્રે દાન આપવાની ટેવ, માથે ગુરુજનોને ચરણે ભક્તિપૂર્વક નમન કરવાની અભિલાષા, મોઢામા સત્યથી પાવન થયેલી વાણી, વસ્ત્રે વાહુમાં અજોડ પરાક્લમ, હૃદયમા નિષ્પાપ શૂંતિ, અને કાનમા શાસ્ત્રોનુ શ્રવણ અને તમનુ જ્ઞાન પછી બીજુ એશ્વર્ય ઇમની પામે ન હોય તો શુ થયુ ?

૨૬. સૂર્ય કાંઈ પણ જાતની યાચનાની રાહ જોયા વગર જ કમલના સમૂહને ફૂલવે છે, તેમ જ ચંદ્રમા પોયણાના સમૂહને વિકસાવે છે અને મેઘ પણ વગર વિનતીએ દુનિયાને જલ આપે છે સ્વસ્થ, સજ્જનો પોતાની મેઢે જ પારકાના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે

૨૭ ધાર્યુ કામ પાર પાડવા માંગતો ટેકીલો માળમ જિંદગીમા આવતા સુખોને કે દુઃખોને ગણકારતો નથી

મ્યારેક એ જમીન પર સૂઈ તો વ્યારેક પલંગ પર પોઢે,
 વ્યારેક વઘણ શાકભાજી ગાઈને જીવે તો વ્યારેક
 વમાદનો ભાત આરોગે મ્યારેક યીગડાનાં વથા ઓઢ
 તો મ્યારેક બલ્લવતા કીમતી વસ્ત્રો પરિધાન કરે મુરઝા કે
 દુઝા કાઈ જ એને રોડી શકલુ નથી.

૨૮. સામી છાતીએ ઘા ફીલેલાને રણમાં વિજય
 મઢ્યો કે સ્વર્ગ, પણ એ પહેલા, વસ્ત્રે પશ્વની સેના તરફથી
 નીકળે-ગ 'સાધુ, સાધુ, શાવાશ, શાનાશ' નો પોફાર
 તના જાનને સરેસર અત્યંત આનંદ આપનારો હોય છે

૨૯. સારું કે નરમું કોઈ પણ કામ કરતી વચ્ચે,
 ઢાઢ્યા માણસે તે કામનું પરિણામ શું આવશે તેનો
 પ્રથમથી જ પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો ઘટે કેમકે અતિ
 ઉતાવળથી વગર વિચારે કરેલાં કર્મોનું પરિણામ શન્યની
 જેમ મરણ પર્યંત હૃદયને ધાઢનારું નીવડે છે

૩૦. મજ્જનોનો મમાગમ બુદ્ધિની જડતા હરે છે,
 વાર્ણીમાં સચનું સિંચન કરે છે, પ્રતિષ્ઠા અને ઉન્નતિનો રસ્તો
 ચતાવે છે, પાપને પરહરે છે, ચિત્તને નિર્મીઝતાની પ્રસન્નતા
 વક્ષે છે અને દશે ઢિગાણે કીર્તિ ફલાવે છે - વહો ત્યારે
 સત્સંગ માણમાને માટે શું નથી કરતો ?

૩૧. વૈભવની શોભા છે સૌજન્ય; વહાદુરીની શોભા છે વાણી પરનો કાઠૂ, જ્ઞાનની શોભા છે વૈરાગ્ય અને ચિત્તશાન્તિ તેમ જ વિદ્યાની શોભા છે વિનય, ધન દાનથી શોભે છે, તપની શોભા અક્રોધ છે અધિકારની શોભા ક્ષમા છે, ધર્માચરણની શોભા નિસ્કાલમપણામા છે, અને આ વધાના મૂલ્યમા અને વધાને શોભાવનારુ પરમ ભૂષણ તો શીલ - ચારિત્ર્ય છે.

૩૨. વધા લોકોને વહાલુ લાગનારુ અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાલ આદિ વધા લોકમા ઇષ્ટ ગણાયેલુ શીલ અથવા ચારિત્ર્ય જે મનુષ્યના રોમરોમમા વિકસે છે, તને માટે અગ્નિ પાળી જેવો શીતલ બને છે, દરિયો સહેલાઈથી પાર કરી શકાય એવી નાની નીક જેવો ક્ષણવારમા બને છે, નગાધિરાજ મેરુ નાનકડી શિલા જેવો બને છે, સિંહ એકાએક મૃગલા જેવો ગરીબ વર્ના જાય છે વિપધર મહા ભુજગ ફૂલહારના દોરા જેવો બની જાય છે, તમ જ વિપરસ પળ અમૃતવૃષ્ટિ જેવો બને છે, એટલે કે શેર પળ પોતાની મારક શક્તિ છોડી દઈ અમી વરસાવે છે

* વહાદુર માણસ પોતાનાં વળગાં ન પૂકે, વક્તવાદ ન કરે, એ જ એને શોભે.

શ્રુત મનાય છે, દૂરથી સેવા કરે તો એ ગમાર ગણાય છે સહનશીલ હોય તો તે હરપોકમા રૂપ છે, પણ જો એ સહન ન કરે તો મોટ ભાગે એને રાનદાર્ની વિનાનો ઠરાવવામા આવે છે આમ સેવાધર્મ મલમલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન, વિપમ અને કફોડો છે.

૩૭. ન્યાય અને સદાચારથી લાઘતી આજીવિકા વિષે પ્રીતિ રાખતી, પ્રાણ જવાનો સમય આવે તોપણ મેલુ કામ હાથે ન થવું, દુર્જન લોકો આગલ તા યાચના ન જ કરતી, પણ મિત્રની પાસે પણ, જો તે નિવન થયો હાય તો કશું ન માગવું, વિપત્તિમા પણ દીન ન બનતા માત્ર ઊંચું રાખવું અને આપદધર્મની વાત ન કરતા ઉચ્ચ આદર્શ સેવકો, એટલે કે સકટ સમયમા પણ ધીરોદાત્ત વર્તન રાખવું, અને મહાનુભાવોને પગલે ચાલવું,—આવું આ જાડાની ધારે ચાલવા જેવું વિકટ અસિધારાવ્રત સજ્જનાને કોણે વતાવ્યું હશે વાક ?

૩૮. સમસ્ત ભુવનોની ઉતરડને શેપનાગ પોતાની પ્રિશાલ પળા ઉપર ટકરી વહન કરે છે, તે શેપને કાચવાનો રાજા (કૂર્માગતારી વિષ્ણુ) પોતાની પીઠ ઉપર હમેશ ધારણ કરે છે, તે કાચવાને વઢી સાગર રમકડાની જેમ સહેજે પોતાના જાલામા ઘેમાડી દે છે કન્નડ આશ્ચર્ય ! મોટાઓના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી મહાત્માઓનો વિભૂતિઓ અત્ત કે પાર વગરની હોય છે

૩૧. કમ્પી જાહેરાત ત્યા રંગર પાનુમાનુ દાન
 બાપડુ, બનિધિ ધર બાબ્યો હોય ત્યાર ડાઘટાધી પની
 બાગાતારાગતા કરવા ધીજાનુ મળું કરાને ત બાવત
 મોન રારાયુ કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય તો જાહેરમાં
 તના સ્વીકાર કરવા, મપતિમાં ગર ન કરવો, પારકાની
 નિંદા કે અપમાન થનુ હોય એવી વાતા ન કરવી, આવુ
 બા અતિ વિષમ અમિધારામત સજ્જનોને કોળે મતાધ્યુ
 દશે વાદ ?

કાર્દાશ નહિ, એ તો એમનો સમાય જ છે

૪૦. મૂરને લીધે ગમે તટલો દૂબઝો પડયો હોય,
 ઘડપણધી કૃશ થયો હોય, ગાત્રો મધાં ઢીલાં પડવાધી
 મારે કટણ દશામાં આવી પડયો હાય, તજમાત્ર નીકઢી
 ગયુ હાય, એટલુ તો શુ વળ પ્રાણનો જ નાશ થવાનો
 વારા આધ્યો હોય તોપણ, મદોન્મત્ત હાર્યાઓનાં મડસ્થળે
 પાદીને તમાના મોતી જેવા માસના કોલિયા મરવાના જ
 રૂચ્છા રાતનારો, માર્નાઓનો અમેનર એવો સિદ્ધ અન્ય
 જાનવરોની પેઠ કદી સૂકુ ઘાસ રાદો સ્વરો ?

માનધન પુરુષ ગમે તટલી વિષમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો
 હોય તોય એની શાનને ન છાજે એવુ હલકુ કામ
 કરવા તૈયાર થાય જ મહિ

૪૧. પોતાનુ પેટ ભરવાના જ ઉદ્યોગમા રન્યાપન્યા શુદ્ધ જના તો હજારો પડલા છે જ્યારે પરાર્થને જ જ સ્વાર્થ માને છે એમો સજ્જનોનો અગ્રેસર કોઈક જ હોય છે

નદીપતિ સમુદ્રનુ પાણી વડવાનલ પીએ છે તે કશી ન ધરાય એવુ પોતાનુ પેટ ભરવા માટે. જ્યારે એ જ મમુદ્રનુ પાણી મેંઘ પીળ છે, તે ડનાઢાથી થતો જગતનો તાપ તોઢી નાગ્વવા માટે જ

૪૨. મન, વચન અને શરીરમા જેઆ પુન્યામૃતથી ભરેલા છે, ઉપકારની પરપરાથી ત્રણે લોકને જેઆ પ્રસન્ન કરે છે, અને પારકાના રાઈ જેમડા અપ ગુણાને પર્વત જેમડા મોટા કરી વતાવી જેઓ પોતાના હૃદયકમચ્છનો વકાસ સાથે છે, એવા સન પુરુષો કટલા હશે ?

૪૩. સજ્જનોની આ કેવી રીત કે તઓ નમ્ર થઈને પોતાને ડચ્ચે લઈ જાય છે પારકાના ગુણાની કદર કરીને પોતાનુ ગુણજ્ઞપણુ (અને તે દ્વારા ગુણીપણુ પણ) સ્થાપિત કરે છે પારકાને કાજે બહોઢ્યા પાયા ઉપર મોટા કામા અસ્થિ ચલાવીને તે દ્વારા જ જ કાઈ પોતાનો સ્વાર્થ સધાય તે સાથે છે, અને આક્ષેપના ંટલે કે નિંદાના કઠોર શબ્દોથી જેમના મુખ વાચાઢ ન્યાં છે એવા દુષ્ટ લોકોની હીનનના પોતાના ક્ષમાશીલ આચરણથી જ ઉતારી પાડ છે

મતાયલુ છે, અહીં શરણે આવેલા પર્વનોનો સમુદાય સૂએ છે, તો અહીં જ એ માગરને ધીમે ધીમે ચાઢી નાગ્વનાર વડવાનલ પળ પ્રલયકાલના વધા અગ્નિઓને સાથ લઈ ઘર ફરી વેઠો છે ચરેલર, સાગરનુ હૃદય કેટલુ વધુ વિશાલ, સામર્થ્યવાલુ અને માર સ્ખમનારુ છે

['ક' એલે પાળી. 'કે' એલે પાળીમા (પડેલુ) શવ-ત કૈશવ એવો કૈશવનો અર્થ કરાય છે પ્રલયકાલ પડી ધ્રોવિધ્નુ શવની પેઠે નિદ્રેષ્ઠ થઈને ક્ષીરસાગરમા સૂતા રહે છે તે પરથી]

૯૭ આ વિશાલ પૃથ્વી સાગરથી વીંટલાયેલી એલે કે સીમિત છે એ જલનિધિ સાગર પળ સોએક યોજન લેટલો હશે સતત પ્રગમ કરનારો સૂચ અનત ગણાતા આકાશનુ પળ માપ કાઢે છે એમ વધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ ટેલાતી મર્યાદાનો છાપથી એટલે કે મુદ્રાથી અકાચેલી છે પક્ત સજ્જનોની પ્રતિમા જ અમર્યાદ હોઈ, સર્વત્ર વિજય પામે છે

૯૮. પોતાનો સ્વાથ તદ્દન જતો કરીને વીજાનુ હિત સાધનારા આ લોકો સત્પુરુષો છે સ્વાર્થને આચ ન આવે એવી રીતે જોઓ પરહિત સાધવાનો ઉદ્યમ આદરે છે, તઓ સામાન્ય કોટિના ગણાય જોઓ સ્વાર્થને ક્ષાતર પારકાના હિતને હળે છે તઓને માનવ રૂપ શરી રાક્ષસો કહી શકાય

હવે જાઓ કાંઈ પણ મતલબ વિના પારખના હિતના નાગ
કમ્પાને મહી પત્તા હોય ૩ તમને કયા નામથી
આજ્ઞાવવા ત ગમજાતુ નથી

૪૯. ૩ અભાગિયા માણસ આ કમભૂમિમા આવ્યા
છતા નવાચરણ કરતા નથી, સત્કર્મ કરીને પાતાની
જિંદગીનો સદુપયોગ કરવાને બદલે તુચ્છ ર્મોમા અમૂલ્ય
જીવન વિતાડે ૩. ત ગરેસર જાણે નીલમણિની બનાવેલી
તપેલીમા ચંદનના જેવા ઘટ્ટાણથી તલનો ચોળ પકવે છે,
આકાશના મૂલિયા મેઝવા માટ માનાની હનુપૂર્ણીથી
જમીનને ઘેડે છે અથવા કપૂરના ઝાડ નાપી વાદગનો
આમવાસ તની ગાઢ બનાવે ૩. ત્રીજુ શુ ?

૫૦. એવા સુવર્ણ પરત મેરુ, કે રજત પર્વત વૈભાસને
લઈને શુ કરીશ કે જેને આશ્રય હોગેલા શૂન્ધા, હતા
તમા ને તમા જ રૂઝા રહે છે અમે તો દક્ષિણના મતલબ
પરતને જ માન્ય ગણીએ છીએ કેમ કે તમા આશ્રયને
કારણ કવોલ લીમટો અને ઇન્દ્રજવના શૂન્ધો પણ ચંદન
બની જાય છે

૫૧. [જૂના વાઝમા પર્વતોને પાંખાં હોવાથી તઓ
હઠી હઠીને મનુષ્યસ્ત્રીને દયાવી દેતા હતા અતઃ
ઇન્દ્રે વજ્ર પેંસી પેંસીને પહાડોના પગ નાખ્યા એ

ધામાથી જ નદીઆ વહેવા લાગી પહાડો પરનુ એ મકટ
 જોડે, હિમાલયના દીકરા મૈનાક સગાવહાલાઓના ત્યાગ
 રી, સમુદ્રમા ઢૂવડી મારી, અને પોતીકાનાં સુખદુઃખ
 સાથે એકરૂપ થયાને પ્રદલ, પોતા પૂરતો જ વિચાર કરી
 એ પાતાની જાન ત્રાવી એ પૌરાણિક કથા આગળ
 રી કવિ કહે છે]

માતેલા ડન્દે ફેંકેલા વજ્રના સરત પ્રહારોથી, કે જ
 પ્રહારો અગ્નિની ઉપરાઉપરી જગાઓ વહાર પડતી હોવાને
 લાંબ વિગેષ દુઃસહ થયા હતા ત પ્રહારોથી પાછ કપાઈ
 જાત તો ત મૈનાક માત્ર વહેતર હતુ, પણ પોતાના
 પિતા, હિમાલય, સકટમા સપડાઈને અસહાય ગયા
 હોય એ વરાતે, તનો કશો ધ્યાલ રાહ્યા વગર, કેવલ
 પોતાની જાતને બચાવવા રાતર મહાસાગરના પાણીમા
 ભૂયકો મારી સતાઈ જતુ, એ તેને માટે સાચે જ ઉચિત
 ન હતુ

૬૨. જેમનુ મન સત્તાપના સુખને લાંબ લીલેલુ
 છે, તમના આનંદમા જને કારણ કશો પર પડવા નથી,
 અને જમની વુદ્ધિ ધનલાભથી વ્યાકુલ થઈ છે, તમની
 તૃષ્ણા પણ જેના દ્વારા ફળાઈ નથી,— એવા અપાર સપત્તિનો
 મહાર (સુવર્ણપવત મેરુ) પ્રિધાનાએ કાને માત્ર મગ્યા
 હશે ? આજરે જેનુ સુવર્ણમાહામ્ય પોતાના બદર જ સમાઈ
 ગયલુ છે એવા મરના મારી આગળ વધી કદર નથી

[પાટાતર સ્વીકારીએ તા આ જ શ્લોક નીચે પ્રમાણે
બંધ ગાપે છે]

જમનુ મન સતોપમુદથી જાગૃત યયુ છે, તમને
માટ જ માટીથી હુદા નથી, અને જેમની બુદ્ધિ ધન-
લાભન લીધે આકલી યઈ છે, તમા પામર લોકો જના મુઘી
પહાંથી શક્તા નથી, — એવા એ અપાર સપત્તિનો મહાર
ગિવાનાએ આમ કોને માટે બનાવ્યો હશે !

જેનો મુગ્ધમહિમા પોતાની મદર જ સમાઈ ગયો
છે, લોભી કે સતાપી કોઈના જ વામના નથી, તમા મેહ
મને આરપી શક્તા નથી

૫૩. જીવડાઓના ગૂંચડાથી સ્વદબદતુ, લાજથી
મીનુ યચ્છુ, દુર્ગંધ મારતુ જોતા જ ચીંતરી ચડ એવું
તથા માસ વિનાનું એવું માણસનું હાડકું અત્યન્ત સ્વાદથી
પાત કરડતો હોય, તવે વચ્ચત કૂતરા, કેયોનો રાજા ઇન્દ્ર
પાસે આવે તોય, તેને જોઈને શરમાતો નથી, કેમકે
શુદ્ધ પ્રાણી પોતે સઘરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી
તુન્દ છે એનો રચાલ કરી જ શક્તો નથી

૫૪. અમૃત ટપકતુ હાય, એવા મધુર ગ્રોધવચનોથી
જ જે માણસ દુષ્ટાને મન્માર્ગે આણવાની હામ મીઠે છે, તે
જાણે કમલના કાંમલ તતુઓ વડે મદોન્મત્ત હાથાને
વાયવાના પ્રયત્ન કરે છે, અથવા જાણે શિરીષ ફૂલની

પાલકીની વિનાયી હીરાને પાસા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, બધવા જાણે મધના એક ટીપા વડે સ્વાદ મહા-સાગરને મધુર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ એ વૃથા પ્રયાસ છે

૫૫. મગરની લાડમા ભરાયેલુ રત્ન જાર કરીને વચ્ચે બહાર કાઢા શકાય, ઉપરાઉપરી આવતા ઊછડતા મોજાથી મીષણ વનેલા તોફાની દરિયાને પણ વચ્ચે તરીને પાર કરી શકાય, તમ જ છછેડાયલા સાપને પણ કદાચ ફૂલની જેમ માથે ધારણ કરી શકાય પણ હઠ પકડીને સામા થઈ બેટેલા મૂર્ખ માણસના ચિત્તનુ સમાધાન કદાપિ ન કરી શકાય

૫૬. ઘાળીમા પ્રયત્નપૂર્વક પીલવાથી રેતીના કણમાથી પણ વચ્ચે માણસ તલ મેલવી શકે, તરસથી પીડાતો કોઈ માણસ મૃગજલ પીને પણ પાતાની તરસ છિપાવી શકે, પૃથ્વાપર્યટન કરતા કરતા માણસને કદાચિત્ સસલાનુ ઝિંગડુ પણ હાથ આવે, પણ જીદ પકડીને સામા થઈ બેટેલા મૂર્ખ માણસને કદાપિ આરાધી ન શકાય

૫૭. શ્રીમતાઈ હતી ત વચ્ચેના જેવી જ અવિકલ ઇન્દ્રિયો આજે છે, એ જ કમ છે, એ જ અવુઠિત બુદ્ધિ છે, વાચાશક્તિ પણ એ જ છે, અને પુરુષ પણ એ જ છે છતાં, પૈમાની દુષ્ટ જતી રહેતાંવંત માણસ જુદો જ બની જાય છે એ કેવલુ વધુ વિચિત્ર !

૫૮ શાસ્ત્રમૂલ શબ્દાથા જમની વાળી મુન્દર ઘના
 ૩ અન જમની પામ વદાદિ શાસ્ત્રાનુ જ્ઞાન શિષ્યોને
 જાપી શકાય ણુ ૩ (એલે ક જઓ પાતાનુ કીમતી
 જ્ઞાન શિષ્યાન સફલ રીત આપવાની શક્તિ ધરાવ ૩)
 એવા વિદ્યાત કવિષડિતો જે રાજાના ત્રેશમા નિર્ગન દશા
 મોગવે છે ત ત રાજાના નગુણાઈ ૩ કવિઓ તો
 સપત્તિ વિના પણ વાદશાહ હોય છે મોંઘામૂલો રત્નોના
 કિંમત ઓછી આવનાર નાદાન રત્નપારણુઓ જ નિંદાપાત્ર
 હોય છે, નહીં ક રત્નો

૫૯ માણસમા જા લજ્જાશીલતા ક મયાદા હાય તો
 એ નહતા મનાય છે વ્રત કરવા તરફ હચિ હોય તો
 ત દમ ગણાય છે પવિત્ર આચરણ જા એને પમદ હાય
 તો એ કપટ ક ધૂર્તતા ઠરાવવામા આવ છે શૂર માણસમા
 નિદયતાનુ આરોપણ થાય છે એ જ માણસ જો શાત ક
 ધીમો હોય તો એ એના દુબલતા ગણાય છે એ જા મૌન
 મેલી હાય તો એ વવકૂફી અને વક્તા હોય તો એ
 વાચાલતા કહેવામા આવ છે માણસ પ્રિય વાતા કર તો
 એ દીનતા અને તનસ્વિતા વતારે તો એ ઘમડ ગણાય
 છે ત્યારે એવા કયા ગુણ છે ક ન દુર્વનાએ વચ્ચાડયા
 નથી ?

૬૦. જ્ઞાન આદિ પરમ તત્ત્વો જેમને પ્રાપ્ત ઈ, એવા રૂઢિતોની અગ્નિગણના કરીશ મા તળસલા જેવી તુચ્છ સપત્તિ તમને ધનકારક થઈ શકતી નથી તારા જ વહેવા માડલા મદના પ્રવાહથી જેમના ગડસ્થલો કાઢ્યા કાળ થયા છે એવા હાથીઓને કમઢના તત્ત્વો રોકી નથી શકતા

૬૧. લૂટનાર ક હરણ કરનારની જે નજરે પળ ચડતુ નથી જે હમેશ માણસનુ અકલ્પિત કન્યાળ જ કરે છે, યાત્રકોને સતત આપ્યા વ્યુ હાય તોય છૂટવાને ઘડલે જ પરાકોટી સુધી વધ્યા જ કરે છે, અને કપનો અન્ત આવે તોય જ નાશ પામતુ નથી, એવુ વિદ્યા નામથી બાઢલાનુ, આતરિક ધન જેમની પાસે છે, તમની સાથે હે રાજાઓ, અભિમાનનુ વર્તન છાઢી દો એવાઆ સાથે કોળ હરીપાઈ કરી શકે ?

૬૨. કોઈ પળ પ્રાણીનો વધ ન કરવા, પારકાનુ ધન હરણ કરતાં ચિત્તન રોકવુ, સાચુ બોલવુ, યોગ્ય સમય, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવુ, પરછી વિષે વાતચીત સરછી પળ ન કરવી, તૃષ્ણા ંટલે ક વાસનાના પ્રવાહના છદ કરવા, વઢીલા પ્રત્યે વિનયશીલ થવું અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્ય દયા રાખવી આવો આ આચાર વધા ધર્મોના તમામ શાસ્ત્રોને સમત છે અને ં જ કન્યાળનો સાર્વભોમ માર્ગ છે

૬૩ માણસમા જા ક્ષમા હોય તો આત્મરક્ષણ માટે
 કયવ — વહનરની શી જરૂર ? જો એનામા ક્રોધ હોય
 તો ઘીજા શત્રુઓની જરૂર શી ? ન્યાતીલા હોય તો
 પટ્ટી અગ્નિની જરૂર શી ? જો અનુકૂળ સ્નેહી મિત્રો
 હાય તો દિવ્ય ઔષધિ રાક્ષસાની આવશ્યકતા શી ? જો
 દુર્જનો પાસે હોય તો શુ સર્પો પળ જોઈએ છે ? અને જો
 સસ્કારવતી વિદ્યા કેળવેલી હોય તો ધનની વિમન શી ?
 જો લાજલગ્ના હોય તો આભૂષણ વગર શું નડવાનું
 હતું ? અને જો સારુ કાવ્ય રત્નવાની શક્તિ હોય તો પટ્ટી
 હકૂમતની શી તમના ?

૬૪. [માણસ સૂતો હોય, ઝગમગ થયો હોય
 અથવા સકટમા ફસાયો હોય ત્યારે તેની સલામતી
 જોતપમમા હોય છે હવે એ જ ગફલત જો મોટા જગલમા
 કે રણમાં હોઈએ ત્યારે, શત્રુ કે અગ્નિ કે જલધી ઘેરાયા
 હોઈએ ત્યારે, અથવા મહાસાગરમાં કે પર્વતની ટોચે કભા
 હોઈએ ત્યારે આવી પડે તો તો પૂછવું જ શુ ? પણ
 એવે ઠેકાણે એવી અવસ્થામાં પણ, પૂર્વે કરેલાં પુણ્યોને
 લીધે જ માણસ વચી જાય છે — એ ભાવ વ્યક્ત કરતા
 કવિ કહે છે :]

વનમા કે રણમા, શત્રુ, જલ કે અગ્નિ વચ્ચે,
 મહાસાગરમા કે પર્વતની ટાચે, માણસ સૂતો હોય, ઝગમગ
 અવસ્થામાં હોય કે વફોડી દશામા પડ્યો હોય ત્યારે,
 પૂર્વે કરેલા પુણ્યા જ એને રક્ષે છે

૬૫ હે સાધા, તારે પાંચ ઇચ્છિત ફલ ભોગવડુ હાય
 સો અનેક ઘણા કઠપમાના કડાકૂટમા પઢીશ મા ફક્ત
 સર્વ શુભ ફલ આપનારી, ઐશ્વર્યવતી સત્ક્રિયાની ઉપાસના
 કર કે જે દુષ્ટોને સાધુ બનાવે છે, મૂર્ખોને વિદ્વાન બનાવે
 છે શત્રુઓને મિત્ર બનાવે છે અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે
 અને હાલાહલ જેવા મયાનક વેરને પણ જોતજાતામા
 અમૃત બનાવી દે છે

૬૬ જે કાલ ધરમા અનેક માણસો રહેતા હતા
 ત્યાં માત્ર એક જ વાકી રહ્યો હતો જ્યાં એક હતો ત્યાં
 વચ્ચે જતા ઘણા થઈ જાય છે અને અતઃ ત્યાં એક વાકી
 રહેતો નથી આમ રાત અને દિવસનું જાણ તો બંને પાસાં
 હોય તમ, હાથમા નંચાવતા, ભગવાન કાઠ પ્રાણીઓના
 સોગરા બનાવીને આ જગતના પટ ઉપર ભગવતી કાઢી
 જાડે રમત રમ ૩

૬૭ [પાતાના જીવનની વિફલતા વળવતા એક
 અગ્નિ કહે છે]

વિકટ સ્થિતિને ત્રાસ દુઃખ એવા અનેક પ્રશ્નામા
 હું રસડયા પણ કશું પણ મન મળ્યું નહીં પાતાના
 જાતિને અને કુળને ઉચિત એવું અભિમાન છાદી દડ
 પારવાની ચાકરી કરી પણ તો વધી એક ગરુ રથેને કોઈ
 હાકી કાઠશો એવી શરૂા હમશા મનમા રાખના,

૭૦. જ્યાં સુધી આ શરીર રોગરહિત અને સ્વસ્થ છે, જ્યાં સુધી ઘડપણ દૂર છે, જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ સ્વાઈને ક્ષીણ થઈ નથી અને જ્યાં સુધી આગ્રદા છૂટી નથી, ત્યાં સુધી જ ઢાઢ્યા માણસે પોતાના આત્માના કન્યાણને અર્થે મહાન પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ

ઘરને આગ લાગી જાય ત્યારે કૂવો સોદવાનું કામ શરૂ કરવું એ વઠ્ઠી કેવું !

૭૧. સાવા માટે ફ઼ પૂરતા છે, પીવા માટે મીઠુ પાણી છે, સૂવા માટે ધરતીની પીઠ છે, પહેરવા માટે ક્ષાઢની છાલોના વ઼વલ છે મારે વધારે શું જોઈએ ? અને તેથી જ, ઁકાઁક પ્રાપ્ત થયેલી નવી સપત્તિરૂપી મદિરાના સેવનથી જઁઓની વધી ઇન્દ્રિયો ભાન મૂલી ગઈ છે, ઁવા ઢુર્જનોની તુમાસી સહન કરવાને જરાયે મન થતું નથી

૭૨. ઉદાર હૃદયવાળી કેટલોક ધન્ય વિભૂતિઁએ પૂર્વે આ જગત નિર્માણ કર્યું, વીજા કેટલાકઁએ ઁના પાલનનો ભાર ઉઠાવ્યો, ઁથીય વીજા કેટલાકઁએ એ જ જગતને જીતીને, તળસલાની પેઠે ઁને ઢાનમા આપી ઢીધુ, ઁત્યારે પણ કેટલાક ઘીરોઢાત્ત આર્ય પુરુષો આ ઁઢોઢ મુવનોનો ઉપભોગ લઈ રહ્યા છે આવી સ્થિતિમા વે ઁાર શહેરોની માલિકી મઢતાવેત માણસો આટલો વઘો ગર્વ શાનો રાસતા હશે ?

૭૩. તું અધિકારસપન્ન રાજા છે, જ્યારે અમે પોતાના આચાર્યની સેવા કરીને મેઝવેળા જ્ઞાનનું અભિમાન સારી ડન્નત થવા માગીય છીએ તારી કીર્તિ તારા વૈભવ ને કારણે છે, જ્યારે અમારી કીર્તિ કવિઓ દશે દિશામાં ફલાયે છે એવી રીત, જે અભિમાના રાજા આપણી વચ્ચે મોટો તપાવત છે જો તુ અમને જાહેરે મોં પરથી હેતો હોય તો અમે પણ ચિન્નુ વેદરકાર છીએ

[માનધનાતિ' ને ઠેકાણે માનદ નાતિ' પાઠ લેવા વધારે સારો છે એ પાઠમેદ લેતા શ્રીકવો આ અર્થ થાય—]

તું સિદ્ધાસનાસ્થ થયેલો અધિકારસપન્ન રાજા છે, તો અમે પણ અમારા ગુરુજનની રીતસર સેવા કરીને મેઝવેળા જ્ઞાનના સદભિમાનથી અને આત્મવિશ્વાસથી માથું ઊંચું રાખીય છીએ તુ તારા વૈભવને લીધે પ્રસિદ્ધ છે, તો અમારી કીર્તિ પણ કવિઓ દશે દિશામાં ફલાયે છે એવી રીત, જે માનદ રાજા, આપણા બેની વચ્ચે કાસો તપાવત નથી તમ છતાં જો તુ અમારે વિષે વેપરવા હોય તો અમે પણ તજ્ઞ વેદરકાર છીએ.

૭૪. સૈંકડો રાજાઓ જેને ભોગવતાં એક ક્ષણ પણ સ્થાત્રી રહેવા દેતા નથી, તરી પૃથ્વી મળતાં રાજાઓને આજુ અભિમાન શીદને થાય છે? પણ એમની વાત જવા દઈએ અહીં તો એ જ પૃથ્વીના એક કકડાના કકડાનું

એક નાનકડું ચટકું માલિકીનું થતાં, વિપાદ માનવાને ચડેલે
આ જડસુ જમીનદારો કલટા રાજી રાજી થાય છે !

૭૨. સ્ત્રી રીતે જોવા જઈએ તો આ પૃથ્વી જલ-
રેપાથી-પાણીની નીકથી-વિંટળાયેલો એક માટીનો ગોળો
છે, અને એ આશ્વિનો વિચાર કરીએ તોયે એ કેટલો
વધો નાનો ! એને માટે પણ સેંકડો યુદ્ધો લડીને રાજાઓ
એના કક્કડા કરી, એક એકને ભોગવતા જાય છે. એવા
એ ક્ષુદ્ર અને અત્યંત દરિદ્રી રાજાઓ હમેશા દાન આપે જ
છે એમ નથી. કોઈ વચ્ચે આપે, અને કોઈ વચ્ચે ન
પણ આપે. એવાઓ પાસેથી પણ એક ધનકળની આશા
રાખનારા અધમ પુરુષોને અનેક વાર ધિક્કાર હજો.

અથવા

આ પૃથ્વી છે શું ? પાણીની નીકથી વિંટળાયેલો
એક માટીનો ગોળો. અને તે આશ્વિ પણ કેવલ એક
અણુમાત્ર જ છે ને ? હવે સેંકડો યુદ્ધો લડીને રાજાઓના
ટોળાં એના પણ ભાગલા કરીને જ એને ભોગવે છે. એવા
એ ક્ષુદ્ર અને અત્યંત દરિદ્રી લોકો કોઈને અત્પસ્વરૂપ દાન
આપે અથવા ન પણ આપે. તેમનો દોષ શો કાઢવો ?
પણ એવાઓ પાસેથી પણ ધનકળની આશા રાખનાર અધમ
લોકોને તો અનેક વાર ધિક્કાર જ હજો.

૭૬. ગગના તરંગના ચરફ જેવા ઠંડા તુપારથી
શીતલ ચનેલાં અને વિદ્યાધરોએ આરામ માટે વેસીને સુદર

ચાવડા ત્યાં દિમાખ્યનાં પવિત્ર શિષ્યસ્થાનો શુ થયાં
નાશ પામ્યા ગયાં છે કે જયી માન્ય અપમાન થહોરી
લઈને પણ પારવાન ત્યાં મીરાનું ગાઈને જીવતામાં રાખે છે ?

૭૭. [સંસ્કૃતમાં એક રહેવા છે ‘ ગરુડજલમાત્રેણ
શક્તી કુર્કુરાયત’ શક્તી એક ધનુ જ નાનકડી
માટીની હાય છે, અને ચાંગળાં જટલુ ષાળી મચે તો
તટલામાં એ રાજી થઈને પુર પુર નાચે છે, પણ એ
મીચારીની શક્તિ કેમહી ? એના નાચગાથી શુ મહારાગર
પ્રભુધ થયાતો હતો !]

જે મનસ્વી છે તેને આ નર્તીશુ શ્રદ્ધાળનામનુ કૂડાહો
ઘાહુ જ લોભામી શક્તાનું હતું ? નાનકડી શક્તીનાં
કૂદકૂદ કરાથી સાગર વધી શોભ પામે રારો ?

૭૮ માંગ બિનાના, અને માત્ર ઘાડાક સ્નાયુ અને
ચરવીના પણ ચાટી રથાથી મેલો જળાતો, હાડકાનો કવડો
જડવાથી કૂતરો રાજી રાજી ધાય છે, જોકે તથા એની
ભૂમ તો મટી શકતી નથી જ ઝયારે સિંહ કોઈ શિયાળ
મોઢામાં આડી પડયુ હોય તોયે, તેને ત્યજી દઈને હાથીને
જ મારે છે

કાલુ જ છે કે વાઈ પણ પ્રાણી, સકટમાં સપડાયુ
હોય તોય પોતાના વ્યક્તિત્વને શોમે એક જ ફલ મેળવવા
માગવાનું.

૭૯. કમલદલ ઉપરના પાણીની જેને ઉપમા અપાય છે, એવા આ નશ્વર પ્રાણોને માટે, સારાં નરસાનો વિવેક છોઢી દઈ અમે શુ શુ નથી કર્યું ? કેમ કે ધનના મદથી જેમની લાગણીઓ વહેર મારી गई છે, એવા મોટા માણસો આગળ, સાવ નિર્લજ્જ થઈને આત્મસ્તુતિ કરવાનું પાતક પણ અમે કરી ચૂક્યા !

૮૦. હે હૃદય, રોજ ઊઠીને પારકાના ચિત્તોની અનેક રીતે આરાધના કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તુ જા માટે આ મહા ક્લેશનો કાદવ ખૂંદે છે ? તુ જો પોતે અદરથી જ પ્રસન્ન થાય તો તારામા ચિંતામણિના ગુણોનો ઉદય એની મેલે થશે, અને પછી તારો અનાસક્ત સુક્ત્પ તારી કઈ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરે ?

૮૧. કોઈ ઠેકાણે ધીનાગદન ચાલે છે, તો કોઈ ઠેકાણે ‘હાય રે હાય’ના રોદણા સંભળાય છે, કોઈ ઠેકાણે વિદ્વાનોનો કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો હોય છે, તો કોઈ ઠેકાણે પીધેલા દારૂડિયાઓની લડવાડ ચાલતી હોય છે, કોઈ ઠેકાણે મુદર લલ્લનાઓ દેખાય છે, તો કોઈ ઠેકાણે ગલત્કોઢથી પીડાતી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. સાચે જ આ સસાર અમૃતમય છે કે વિપમય તેની કઈ જ સ્વર પડતી નથી

૮૦. ધનરૂપી તુચ્છ મૃગજાળના સાગરનું પાણી પીવા મપતા છે જટકુંદે પશો, તેં કરેલાં કેટલાં કેટલો ચામો કેટલી થધી વાર પરી ભાંગ્યાં નથી શુ ? તેમ છતાંય તારી ઉચ્ચટ વામના હઝી રિરામ પામતી નથી, સમ જ તારું હૈયું માંગી જઈ એના સૈંકડો ટુકડા ધતા નથી. એ ઉપરથી લાગે છે કે જરૂર તારું હૃદય વમ્મ જેવા કટળ પથ્થરનું જ વનેલું છે

૮૧. આંતના થોડાક પલ્લારા જેટલી જ જેની આરદા છે એવો દેહ જ્યાં મઢ્યો છે ત્યાં રાચર નથી પડતી કે પરશુ શું સુરનરી ગંગાને કિનારે તપાચરણ કરતા રહીએ, કે સદ્ગુણમંડિત પત્નીની સોષતમાં મસ્કારી જીવન માઝીએ ? ન્યાય, સાંન્ય વેદાન્ત આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોનું અને દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ, કે જાનજાતના કાવ્યાનૃતના મધુર રંગાનું પાન કરીએ ? (‘રાત ટૂંકી અને વેપ શાદા’ જેવી સ્થિતિ થઈ છે.)

૮૨. ઝંઝી આલેશાન હવેલી, સજ્જનો વચ્ચે માન્યતા પામેલા દીકરાઓ, અગણિત સપતિ, કન્યાણી પ્રિય પત્ની, જુગનીની અસ્થા, એ વર્ષુ જોઈને, અજ્ઞાનને લીધે મૂઢ વનેલો માણસ આ વિશ્વને ચિરકાઠ ટકનારું માને છે અને ગુશીધી મસારરૂપી તુરંગમા પ્રવેશ કરે છે, ઝ્યારે આ થધી વસ્તુઓ ક્ષણભગુર છે એમ જો જોઈ શકે છે તે ધન્ય માણસ આ થધી વસ્તુઓનો સદંતર ત્યાગ કરે છે

૮૨. હે હરણ, તુ, જે ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતુ નથી, તેમની આગલ્લ સ્વોટા સ્વોટા હુશામતના વચનો બોલતુ નથી, એમના ગર્વભર્યા વચનો સામજતુ નથી અને આશાનુ માર્યું એમની પાઠલ્લ પાઠલ્લ દોડતુ નથી, મૂલ્લ લાગે ત્યારે કુમલ્લ ઘાસ રાઈ લે છે અને સૂવાનો વખત થય સુલેથી સૂઈ જાય છે, અને આમ સતોપવાલ્લુ જીવન ગાલે છે તો મને કહે કે તું ક્યા અને ક્યુ તપ તપ્યુ કે જેથી આટલી સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થઈ ?

અથવા

હે કુરગ હરણ, ત ક્યુ તપ સેવ્યુ છે, કય ઠેકાણે સાધના સાધી છે એ મને કહે કેમ કે તુ ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતુ નથી તેમની સોટી ચાટી હુશામત કરતુ નથી, તેમના ગવભર્યા વચનો સામજતુ નથી અને મારે આશાનુ માર્યું એમની પાઠલ્લ પાઠલ્લ દોડતુ નથી સવાનો વખત થય તુ કુમલ્લ ઘાસ રાઈ લે છે અને કષ આવતા કધી જાય છે મારે તપ કર્યા વગર આવુ સતોપવાલ્લુ નીવન કોણ ગાલી શકે ?

૮૬. શુ ગિરિકદરોમાથી કે પર્વતની સ્ત્રીણોમાથી કદમૂલ્લાનો સદતર નાશ થયો છે ? અથવા શુ પર્વતો ઉપર વહેતા ક્ષરણાઆ વધા સુકાઈ ગયા ? અથવા શુ રસભર્યાં ફલ્લોથી લલ્લેલી તેમ જ વલ્લ પૂરા પાડી શકે તેવી છાલવાલી ઢાલ્લીઓ ક્ષાડ પરથી નાશ પામી ગઈ છે ? ક (અન્નવદ્ધની આટલી સહેલી જોગવાઈ હોવા છતાં,) મહા-

મહેનતે પ્રાપ્ત થયેલા અપ્પશા ધનને લીધે ઠુઠેલા અહ્કારસ્પી પવનથી નાચતી મૃકુટીવાળા અને સાવ વિનયશૂન્ય થયેલા એવા દુર્જનોના મોઢા તરફ લોકો જાયા કરે છે !

૮૭. ગગાને કિનારે હિમાલય પર્વતની કોઈ શિલા ઉપર પદ્માસન વાઢીને હુ વેઠો હોડ, અને વ્રદ્ધાનુ ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતા યાગનિદ્રાની સમાધિમા લીન થયો હોડ, અને તે સ્થિતિમા કેવલ ઘાલ મૃગલા જ નહિ, પણ ઘરડા હરણો પણ શકા કે બીક તદ્દન ત્યજી દઈને મારી પાસે આવે અને પાતાના શીંગડા મારા શરીર સાથે ઘસીને યજ્ઞવાલ્ક્યનો આનંદ પામે, એવા ભાગ્યના દિવસો મને લાગશે સ્વરા ?

૮૮. પર્વતનાં ગુફાઓમા રહીને પરમ જ્યોતિનુ જેઓ ધ્યાન ધરે છે, અને તે વચ્ચે નિ શક્યપણે સ્વોચ્છામા આવીને આરામ કરતા પશ્વીઓ જેમના આનંદાશ્રુનુ પાન કરે છે, એવા પુણ્યવાન પુરુષોને ધન્ય છ ! જ્યારે અમે તો મનમા ને મનમા મોટી મોટી હવેલીઓ વાધીને તેમના પ્રાકારમાં આવેલી વાવને કિનારે ક્રીડોદ્યાન કલ્પીને એનાં અંદર વિલાસ કરતા પોતાની જિંદગી નિર્રથક ચુટાડીએ છીએ

૮૯. [અદ્વૈતસિદ્ધિની સાધના કરતા, કવિ પોતાની કલ્યાણ-કામના વ્યક્ત કરે છે —]

મયાનક સર્પ હો કે આહ્વાદકારી ફૂલોનો હાર હા,
કપાવનાર શત્રુ હો કે દૂષ આપનાર સ્નેહી હો, મહામૂલ

રત્ન હો કે માટીનું તુચ્છ ઢંકુ હો, કુચ્છકોમલ શૈવ્યા
 હો કે અકુળા પથ્થરો પથરાયેલા હો, નજર સામે ઘાસના
 તળાવ હો કે રમણીઓનો સમૂહ હો, મારી તો એ ઘડા
 પ્રત્યે સમદષ્ટિ જ રહો, અને એની સ્થિતિમાં કોઈ તપોવનમાં
 કન્યાગણકારી 'શિવ શિવ શિવ'નો જાપ જપતા મારા દિવસો
 પસાર થાઓ.

[આ આજ્ઞા વિશ્વ સાથે આત્મૈશ્વર્યનો સાક્ષાત્કાર થવાથી
 જે સમાધાન મળે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલો માણસ પોતાની સ્થિતિ
 વર્ણવે છે. એ રીતે પણ અ ઠોકનો અર્થ કરી શકાય]

સર્પ હો કે પુષ્પનો હાર હો કપાવનારો પ્રવલ શત્રુ
 હો કે હંફ આપનારો મિત્ર હો, મહામૂલ્ય રત્ન હો કે
 માટીનું તુચ્છ ઢંકુ હો, ફૂલની શૈવ્યા હો કે પથરાઓ
 પાથરેલા હો, સામે તૃણ હો કે છત્રીઓનો સમુદાય હો, એ
 ઘડા વિષે મારી સમદષ્ટિ જ રહે છે અને પછી કોઈ
 તપોવનમાં નિરિચ્છ અને શાન્ત થઈને 'શિવ, શિવ, શિવ'નો
 કન્યાગણકારી શાન્તિ-જાપ કરતા મારા દિવસો પસાર
 થાય છે

૧૦. વિષયો ગમે તટલા લાભા વરત મુખી આપણી
 સાથે રહે તોયે અત તે છોડીને જવાના જ છતાં માણસ
 પોતાની મેળે એમને છોડી દેતો નથી તો તમા એને રાસ
 વડે લામ થાય છે સરો ? સર જોતાં વિષયો જ્યારે પોતે
 જ પોતાની મરજી કે નિયમ પ્રમાણે માણસને છોડી જાય

છે ત્યારે એને પાર વગરની હૈયા-ઘડતરા ઘાય છે. જ્યારે માણસ પોતે એમને ત્યજી દે તો એ વિપયો તેને અનંત શાંતિસુખ આપતા જાય છે

૧૧. માણસને મળતુ ફલ તેના કરેલાં કર્મો પર આધાર રાખે છે અને તની બુદ્ધિ પણ પૂર્વે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. બુદ્ધિનુ ઘડતર તો કરેલા કર્મોની ટેવો ઉપર જ અવલંબે છે. આમ મનુષ્યજીવનમા કર્મ જ સર્વોપરી હોવાથી હાથમા માણસે સારી પેઠે આગળ પાછળનો વિચાર કરીને જ કામો કરવા જોઈએ.

[અને બુદ્ધિની કેલવણીમા પણ કર્મકૌશલ ઉપર જ વધારે માર મૂકવો જોઈએ.]

અથવા

[કર્મ એટલે પૂર્વજન્મે કરેલુ કર્મ એવો અર્થ કરી ‘ કર્મ ’ શબ્દ લગભગ દૈવના અર્થમાં વાપરીને કેટલાક લોકો આ શ્લોકનો જુદો જ અર્થ કરે છે અને બીજી લીટીમાનાં ‘ તથાપિ ’ શબ્દ એમને અનુકૂળ આવે છે તમની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય —]

માણસને મળતુ ફલ તેનાં પૂર્વજન્મના કર્મો પર આધાર રાખે છે. આજની એની બુદ્ધિ પણ પૂર્વભવે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. આમ માણસ ઘણી રીતે પરતગ્ર છે છતાં હાથમા માણસે, હૈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે એટલા જાનર

ઉત્તમ રીતે વિચાર કરીને જ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ, કે જેથી આ નહિ તો આગલો ભવ તો મુધરે

[પહેલો જ અર્થ સારો જણાય છે આ મનનો વિચાર કરીને જ જ્યાં ચાલી શકાય એમ હોય ત્યાં આગલના અને પાછલના ભવોની વાત લઈ આવવી અનાવશ્યક છે સ્વર્ગ સૂન-પ્રચિતો હિ લોક ।]

૧૨. આપણા ભાગ્યના વિધાતા તરીકે આપણે દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે દેવો પણ મૂઆ વિધિને વશ રહીને જ નથી ચાલતા શું ? તેથી વદન તો વિધિને (દૈવને) જ કરવું ઘટે પણ એ દૈવ પણ સ્વતંત્ર ક્યાં છે ? એ કર્મ પ્રમાણે નિશ્ચિત, અમુક ચોક્કસ ફલ જ આપનાર હોય છે અને ફલ તો કર્મને આધીન છે તો પછી એ અમર દેવાને લઈને શું કરીશું ? અન દૈવને લઈને પણ શું કરીશું ? જેની આગલ વિધિ-વિધાતાનું પણ કશું ચાતું નથી, તે કર્મને જ અમારું વદન હજો

૧૩. જે દેવાધિદેવ કર્મે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્માદેવને શુભારની જેમ બ્રહ્માડરૂપી ઘડાની અંદર અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામ ઉપર નીમ્યો, સર્વવ્યાપી વિષ્ણુને પણ દશાવતાર રેવાના મહાસરગ્ગમા ધક્કાઓ, અને શકર રુદ્રને હાથમા સોપરી આપી દઈ મિશા માટ રસકલતો કર્યો, અને જના નિયમનને પરિણામે સૂર્ય આકાશમા અલકા ભમ્યા કરે છે, તે સર્વ-સમર્થ કર્મને જ અમારા નમસ્કાર હજો

૧૪. નીચ લાકોની આરાધના કરતા કરતા, એના અપશબ્દો જેમતેમ કરીને સહન કર્યા આસમા આવતા આમુને અદર ને અદર રોકીને શૂન્ય મનથી તમને રીક્ષવવા હસી બતાવ્યુ, મનની ચધી લાગણીઓ દવાની સીધી, અને જેમની વુદ્ધિ વહેર મારી ને અવળી થઈ છે એવા લોકો આગઢ પળ હાથ જોડયા, હવે હે નપ્પટ, વિપટ આશે ! હજીયે તુ મને ચીજે કયા કયા નચાવવા માગે છે ?

૧૫. [સ્વાભિમાની માણસ પળ ગૃહસ્થાશ્રમની બિટવળાઓથી જેર થઈને મિથાના વચનો મોટામાથી કાઢવા તૈયાર થાય છે એ ચીનાને ધ્યાનમા રાલીન કવિ કહે છે —]

મૂલ્યથી અકલ્પતા અને વીલુ મોહુ કરીને રોતાં કલ્પતા છોકરાઓ જના ફાટયા તૂટયા વસ્ત્રોને રેંચતા હોય છે અને તમને શાન્ત કરવાના કશો જ ઉપાય હાથમા ન હાવાથી જે લાચાર થઈ બેઠી છે, એવી વિચારી દયામળી ગૃહિણી નજર આગત ન હાત તો કયા સ્વાભિમાના માણસ, પાતાની ચાલના વિષત્ જણે એ મયને કારણ ગદગદ થયલી વાળીએ તૂટતા અને સરી પડતા અંશરે, પોતાના વઢયા પેટને માટે કોઈની આગઢ ‘મને કાંઈક આપા’ એમ કહેવા તૈયાર થાત ?

૧૬. અમે ઘણુ રામ્યુ, પણ ત ક્ષમાને સ્વીધે નહિ, ગૃહસ્થાશ્રમનાં મુશ્કોનો ત્યાગ કર્યા, પણ ત સતોષ સમાપાનને

કારણે નહિ, અસઘ્ય એવા ટાઢ, તડકો, પવન આદિ સહન કર્યાં, પણ તે કેવલ ષલેશ માનીને, તપાચરણ તરીકે નહિ, પ્રાણોનુ નિયમન કરીને, એકાગ્રચિત્તે દિનરાત ધ્યાન ધર્યું, પણ તે ધનનુ, મગવાન શકરના ચરણનુ નહિ, આમ જે જે કર્મો મુનિઓ કરે છે તે વધા અમે કર્યા પણ તે ફલથી માત્ર અમે વચિત જ રહ્યા

૧૭. બ્રહ્મજ્ઞાનને લીધે જેમના મનમા વિવેક જાગ્યો છે, અને તેથી જેમની બુદ્ધિ નિમલ થઈ છે તઓ કેટલુ વધુ વિકટ કામ કરે છે, કે પ્રત્યક્ષ મોગવાતા વૈભવને, તદ્દન નિ સ્પૃહ થઈ, સદતર છોડી દે છે જ્યાર અમે જે સપત્તિ ભૂતકાલમા અમને મળી નથી, વર્તમાનકાલમા જે અમારી પાસે નથી, અને ભવિષ્યકાલમા મળશે જ એવી જેને વિષે ચોક્કસ જ્ઞાતરી નથી અને જેને ફક્ત વાસનામા જ અમે પકડી રાખી છે, એવી કાતપનિક સપત્તિનો માનસિક ત્યાગ કરવા પણ સમર્થ નથી

૧૮. આ વિશાળ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી જે અમર્યાદ વસ્તુઓ છે, તમારે વરાહ અને રાહુ એ બે જ ચમત્કારના વિષય તરીકે રાહુથી ચર્ચા જાય છે. કારણ કે એકે (વરાહે) હવેલી પૃથ્વીને પોતાના દાતની અળી ઉપર ડહાવી લીધી, જ્યારે ધીજો (રાહુ), કેવલ પોતાનુ માથુ જ ઘાકી રહેલુ હોવા છતા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી

શનુને ગळી જાય છે, અને પછો ઉદારતાથી એને છોડી
પણ દે છે

૧૯. હે ચિત્ત, તું ન તો પાતાલમાયી બઢી રાજાને
હોડાવ્યો, ન દુનિયામાયી મૃત્યુનો ક્ષય કર્યાં ચંદ્ર ઉપર
દેરાઈ આવતો મેલો ઢાધો તું ભૂમ્યો નથી અને લોકોના
વ્યાધિઓનો પણ મમૂઝ ઉચ્છેદ તું કર્યો નથી આ પૃથ્વીને
જરા ઝુચ્ચીને, વિચારા શેપના માથા ઉપરનો ભાર પણ ધણવાર
હઠ્ઠવો કર્યો નથી ત્યારે સત્પુરુષોમા પોતાની ગણના હોવાનું
વૃથા અભિમાન ધારણ કરતા તને શરમ નથી આવતી ?

[આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી જરા અટપટી છે છદમા
'ન' શબ્દ ન વેઠો એટલે છોડી દીધો લાગે છે 'અભિમાન'
અને 'ગણના'ના સ્થાનનો પણ ગોટાઝો થયો લાગે છે]

૧૦૦. તે કાચગો જ સરેરાસ જન્મ્યો કહેવાય કે
જળે આ વિશાલ પૃથ્વીનો ભાર ઝુચ્ચા પાતાની પીઠ
અર્પણ કરી ત જ પ્રમાણે ધ્રુવનો જન્મ પણ ધન્ય રસો કે
જને આધારે તારાઓનું આસ્તુ જ્યોતિર્મંડલ નિયમ પ્રમાણે
પર્યા કરે છે

જન્મ લે છે તેમને હાથે કોઈનું ઐહિક કે પારલૌકિક કલ્યાણ થતું નથી

૧૦૧. [પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલપર્વતો વચ્ચે પ્રલયકાળ આવે ત્યારે ચહે જ છે પણ મહાત્માઓ આવી ક્ષુદ્રતા યતાવતા નથી તેઓ તો જેમ સકટ વધારે તમ વધારે જ અડગ થવાના એમ સમજાવતા કવિ કહે છે —]

હે જડમતે, વિપદકાળે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયલો જોવા તું શ્ચ્છતો હોય તો એ સોટો પ્રયાસ તું છોડી દે આ મહાત્માઓ કાંઈ તમારા ક્ષુદ્ર કુલપર્વત પણ નથી અને પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવે કે નરત પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ઉલટાવી દે છે

૧૦૨. મિન્ન મિન્ન શાસ્ત્રોના અર્થની વિચારણા કરવાની જેની ચતુરતા ઓછી ગઈ છે, અનેકાનેક રસયુક્ત કાવ્યોનો આસ્વાદ લેવાનું જેનું કુનૂહલ ઓસરી ગયું છે, ન્યાય અને તર્કના અધ્યયનને લીધે ઊઠતી જેની અનેક શકાઓ અને વિકલ્પોના વિસ્તારના નિ શેષપણે નિરાસ થયો છે, એવું મારું મન હવે ભગવાન શંકરને શરણ જવાને જ કહે છે

૧૦૩. કોમલ વરુણાથી મરાર્થ ગયલા હૃદયવાળા અમે, સર્વસ્વનું દાન આપીને, કોઈ પવિત્ર તપોવનમાં, શરદાશુનના

પૂર્ણ ચંદ્રની ચાંદનીથી મનોહર થયેલી રાત્રીઓ, આ સસારમા વિધિની ઘટનાઓ કેવા વિષમ પરિણામો ઉપજાવે છે તેનું સ્મરણ કરતા, અને ભગવાન શંકરના ચરણમા જ ચિત્તનું શરણ શોધતા, પસાર કરીશું

૧૦૪. વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણપઠન, અતિ વિસ્તારવાદ્ય શાસ્ત્રો, તેમ જ - જેને જોરે સ્વર્ગ નામથી ઓઢ્યસાતા એક ગામઠાની એકાદ ફૂપડીમા નિવાસ કરવાનું મળે એટલું જ જેનું પજ છે તેના - યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડના વિસ્તારથી શું વઢવાનું હતું ? ભવવધનોની દુ સંદાયી જાળને વાઢી નાસનાર અગ્નિ જેવું, અને સ્વાત્માનંદની પદવીમા પ્રવેશ કરાવનાર એક સાધનને છોડી દઈએ તો વાતી વધા વાળિયાવેઢા છે.

૧૦૫. [વર્ણાશ્રમના તિન્હો ધારણ નહીં કરેલાં હોવાથી, અને અતિ ભાવે પોતાની મસ્તીમા ચાલતો દેલાવાથી, જેને વિષે સ્ત્રોતોના મનમા કુતૂહલ જાગ્યું છે એવા યોગીઓની અનાસક્ત શાન્તિ વિષે કવિ લખે છે —]

આ ચાણ્ડાલ છે, કે વ્રાહ્મણ છે ? શૂદ્ર છે કે તપસ્વી છે ? સારાસાર તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવામા કુશલ એવો કોઈ યોગીશ્વર તો આ નહીં હોય ? ક્ત્યાદિ શકાઓ મનમાં ઉઠવાથી સ્ત્રોતો જેને વિષે છુટથી જાતજાતની વાતો કરે છે, એવા યોગીઓ કયા હર્ષ શોક વગર પોતાને રસ્ત ચાલ્યા જાય છે

૧૦૬. કામવિકારના નેત્રરોગની અસરને લીધે જ્યારે અમારામાં અજ્ઞાન અને લપટતા હતા ત્યારે આજુ બગત નારીમય છે એમ અમારી આંખોને લાગતુ પણ હવે જ્યારે સાર અને અસાર વચ્ચેનો ભેદ વતાવતુ વિવેકરૂપી અજન અમે આજુ ત્યારે સમત્વને પામેલી અમારી દૃષ્ટિ આ સમસ્ત ત્રૈલોક્યને બ્રહ્મમય લેણે છે

૧૦૭. આ અનેક પ્રકારના ભોગો સ્વભાવે જ ક્ષણ જીવી છે અને જિંદગી તો આવા ક્ષણભગુર ભોગોની જ બનેલી હોય છે ત્યારે, હૈ લોકો, તમે શા પ્રયોજનથી એમની પાછળ અટવાયા કરો છો ? બસ કરો આ વધી ધાવલ

અને જો અમારી વાત માનવા જેવી લાગે તો આશાની સેંકડો જાલના વન્ધનો હઠાવતા હઠાવતા પ્રસન્નનિર્મલ બનેલા મનને સ્થિર કરો પોતાને સ્થાને એ સ્થાન તો કામનાઓનો નાશ થવાથી જ હાથમા આવી શકે છે

૧૦૮. હૈ માતા પૃથ્વી, હૈ તાત વાયુ, હૈ મિત્ર તજ, હૈ વાન્ધવ જલ અને હૈ માઈ આકાશ, તમને વધાને હાથ જોડીને આ છેલ્લો નમસ્કાર કરુ છુ તમારા સત્સગને કારણે જે કાઈ સત્કર્મનો ઉદય થયો, તમાથી પ્રાપ્ત થતા નિર્મલ જ્ઞાનને લીધે તમામ મોહનુ જોર દૂર થયુ છે, અને હવે હુ પરબ્રહ્મા કાયમને માત્ર લીન થાઉ છુ

(હવે પાછા આવવાપણુ અને તમારી વચ્ચે રહેવાપણુ રહેતુ નથી)

પ્રકીર્ણ શ્લોકો

૧૦૯. પહાડની કોઈ શિલાને જ જેમણે પોતાનો શય્યા બનાવી છે, ગિરિગુહારૂપી ઘરથી જેમને સંતોષ છે, શાડોની છાલ એ જ જેમને માટે સંપૂર્ણ વસ્ત્ર છે, મૃગલાં અને પક્ષીઓ જેમને માટે પૂરતા મિત્રો છે, શાડનાં તાજાં રસદાર ફટ્કોથી જ જેમનું ગુજરાન ચાલે છે, શરણાનું મધુર પાણી જ જેઓ યોગ્ય પીણું ગણે છે અને જેમનો મનોવિનોદ વિદ્યારૂપી યુવતી સાથે જ ચાલે છે, એવા લોકો મારે મન તો પરમેશ્વર (વાદશાહ) છે, કેમકે એવા લોકો લોભમાં ફસાઈને, સેવક બનીને, કોઈની આગળ માથું નમાવતા નથી

૧૧૦. આ દુનિયાદારીની જિંદગીથી હું તો બંધુ કુશળ જોતો નથી. આમા કરેલાં શુભ કર્મોના ફલનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને તો ભય જ ઊપજે છે. કેમકે લાંબા વરસથી સેવેલા વિપયોને પુણ્યના મોટા પ્રવાહનું સિંચન મળે કે તેઓ એવા તો મોટા થઈ જાય છે કે વિપયોને સેવનારને અંતે સંકટમા જ નાખે છે.

૧૧૧. રોજ ને રોજ સૂરજના આયમવાથી અને ઊગવાથી આરંભ થઈ જાય છે, અને છતાં અનેક જાનનાં કાર્યોના મારને લીધે ધોજારૂપ થયેલા વ્યવસાયોમાં

વગ્વત તો જાળ્યામા પણ નથી આવતો તેમ જ જગતમા જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ રોજ ને રોજ જોયા છતાં મનમા ત્રાસ ઊપજતો નથી.

સરેસર, પ્રમાદરૂપી મોહમયી મદિરાનું પાન કરીને જગત ડગ્મત્ત થન્યુ છે.

૧૧૨. [દુનિયાના અનેક કવિઓએ મનુષ્યજીવનને નાટક સાથે સરસાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ પણ સસારને રંગભૂમિ કહી માણસ એમા નટની પેઠે કેવી કેવી ભૂમિકા ધારણ કરે છે એ વર્ણવે છે —]

ઘડી માટે વાઝક વન્યા પઠી વીજી ઘડી માટે એ વિલાસક્રીડામા ચતુર એવો યુવાન વને ટે ઘડી માટે વનશૂન્ય ગરીબ વને છે તો બીજી ઘડી માટે એ વૈભવને શિખરે પહોંચે છે આમ નટની પેઠે નાટક ભજવતો ભજવતો ઘરડો થઈ, અન્ત ઘઘા ગાત્રો જીળ થયા છે અને મોઢા ઉપર કરચલીઓ છપાઈ છે એવા વૈશમા માણસ ચમપુરી નામના નાટકના પડદા પાઝઝ અલોપ થઈ જાય છે.

૧૧૩. હે પ્રિય મિત્ર કોઈ કસાયેલો કુમાર મજબૂત હાથે માટીનો લોચો વનાવે તેમ, દુષ્ટ વિધિ આપણા મનનો લોચો વનાવી તને ચિંતાના ચાક પર ચઢાવે છે અને વિપત્તિરૂપી દણ્ડાના ઉપરાઉપરી આઘાતોનો પરિચય કરાવી ચક્કર ચક્કર ફરવે છે સ્વર નથી પડતી કે આમાથી કેવો ઘાટ ઘડવાની એની દાનત છે

૧૧૪. માણસની પ્રતિષ્ઠા કરમાઈ જાય, સપત્તિ ઘટી જાય, યાચકો આશાએ આવીને खाली हाथે પાછા જવા માડ, સગાપહાલાઓની સરથા ઓસરી જાય, આશ્રિતો ત્યાગ કરી જતા રહે અને જુગની પળ ધીમે ધીમે નાશ પામી જાય, એટલે ઢાઝ્યા માણસ માટ એ જ ઉચિત ગણાય કે એણે જાહનર્વાના પાર્ણાથી પુનિત થયલા खडकोवाळा पर्वतश्रेष्ठ हिमाद्र्यमा जईने कोई खीणनी बाजुमां, एकांत मुंदर गुफामा के लताकुजमा वासो કરી લેવો

૧૧૫. પૂરવી મુશ્કેલ એવી આ પેટની યાઈ, દૃષ્ટ એવાં માનઆપરૂની ગાંઠને ઢીલી કરવામા કુશળ છે, શ્રેષ્ઠ સદગુણોના સમૂહરૂપી પદ્મોને સકોચાગ્રનારી જાળે પૂનમની ચાંદની છે, અથગા લજ્જારૂપી ચેલનાં જાહોજલાલી કાપી નાવનારી કુહાલી છે એ યાઈ માણગને નચાત્રી નચાત્રી કવા ફજત કરે છે !

૧૧૬. [જહુ પાત્ર તડ પરિણામ, એ સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરતા કવિ કહે છે —]

જ જ્ઞાન સજ્જનોને માટ અભિમાન અને મદ આદિ દુર્ગુણાનુ નાશક હોય છે, એ જ કેટલાક લોકોને (દુર્જનોને) માટ મદ અને અભિમાનને ધોપક બને છે

અર્ધાંતનુ સ્થાન રચત્રી લોકોને માટે મુશ્કિલનુ સાધન ગણાય છે ગ્યારે એ જ જગ્યા કામવિહૂલ લોકોને માટ નિવારણે અત્યંત ઉત્તેજિત કરનારી નીવડ છે

૧૧૭ હાથી કે મૂઝ જેવા જવરદસ્ત પ્રાણીઓનું માસ આરોગનાર ચલવાન સિંહ વરસમાં એકાદ વાર જ સગ કરે છે. જ્યારે કઠળ મરડિયા સ્વાઈને જીવનાર વધુતર રોજ ને રોજ કામાસક્ત થાય છે, કહો, આનું કારણ શું હશે ?
 દૂવલાને હવસ વધારે !

૧૧૮. મુકાઈને જે હાડપિંજર થયો છે, એક આલ જવાથી જે કાળો બન્યો છે, પગે જે લગડો છે જેના કાન મઢી ગયા છે, જેને પૂછડી રહી નથી બળોને કારણે જે પરુથી સ્વરડાયલો છે, જીવડાઓના સંકડોં ગૂંચવ્યાથી જનું શરીર સ્વદવદે છે, મૂસથી જે લેવાઈ ગયા છે અને જના મઢ્યામાં હાડલીનો વાઢલો મરાયો છે, એવો ધરડો કૂતરો પણ કૂતરીનાં પાઢલ પાઢલ ફર્યા જ કરે છે

અરેરે ! કામદેવ મરેલાને પણ માર્યા વગર રહતો નથી

૧૧૯. રમણીના કટાક્ષરૂપી વાળ જેને ધાયલ કરતા નથી, ક્રોધાગ્નિનો તાપ જેના હૈયાને વાજતો નથી, અને જુદા જુદા વિષયો જેને પોતાના લાભપાશથી સેંચી શકના નથી, એવો બુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ આ આલ ત્રિલોક્યને જીતી જાય છે

(કામ, ક્રોધ, લોભ, એ ત્રિતયને જે જીત તે ત્રિલોકીને જીતે)

मृक्सुखा

पृ २६. लोकहृदयन जीत एनी कप्ता रचवाना
शक्ति हाय तो पछी राससत्ता भोगरानी जरूर शी ?

॥ जो वनय क लाजलज्जा होय ता आभूषण वगर
शु नडवानु हतु ?

॥ चाडी खावानी एक हलकाई होय तो पीजा
पापोना शी जरूर ?

॥ जा पामे दुर्जनो हाय तो शु सर्पो पण जोइए
सर ?

॥ माणसमा जो भमा होय तो आत्मग्लान माट
वच क वस्तरना शी जरूर ?

॥ मन साफ होय तो तीर्थसेवनी गरज शी ?

॥ अपरीति पग्या पछी मृत्युनु शु प्रयोजन ?
अपरीति ज माणस माट मोत समान छ

॥ दायादो (न्यानीअ) हाय तो पछी दारानठनी
शी जरूर ?

॥ सत्य गाथ्यु होय ता तप साधरानी शी जरूर ?
सत्य ज परम तप छे

¶ શરીર ધારણ કરીને ચાર યુગ જગત્ની લાની
આવરદા મોગરી તોય તથી શું વઢ્યુ ?

પૃ. ૫૭. એવી કઈ વસ્તુ છે ક જેને વીની કોઈ
વસ્તુનો ઉપદ્રવ નથી ?

¶ ઘર યઢી ઝઢયે કૂવો સોદવા માંડવુ એ વઢી
પ્રવૃત્તિ કેવી ?

¶ નિપુણતા કોને કહેવી ? સદાચારના આદર્શો
પ્રત્યનો અનુરાગ એ જ નિપુણતા છે

¶ હાનિ કઈ કહેવાય ? વરાત વેડફી નાસવા
ક તક સોઈ વેસડુ એ જ હાનિ છે

¶ રાજત્વ શામા રહેલુ છે ? પોતાના હુકમનુ પાલન
કરાવવાના સામર્થ્યમા

¶ શૂર કોણ ? પોતાની ઇન્દ્રિયો કાનૂમાં રાસી શક્તા
હોય તેયો માણસ

¶ સેવાશુશ્રૂષા કરો વિદ્વાનોની

¶ ગર્વને ત્યજી દા

¶ સન્માન્ય સ્ત્રોકોની આમન્યા રાસા

¶ દીન દુ સિયાઓ ઉપર દયા કરો

¶ પોતાના ગુણોને ઉઘાડા પાડા મા તનાં વળગાં
ફૂકો મા

પૃ. ૫૮. પાતાના દ્વેષીઓના પળ મન રાखો

❧ પાપકર્મમા પ્રીતિ રાखીશ મા

❧ માહને રાखેરી કાટા

❧ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો - ચિત્તને સ્થિર રાखો

❧ હે ચિત્ત, હવે તો નુ પ્રસન્ન થા !

❧ વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે

❧ પરદેશમા કે પ્રગાસમો હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ
મિત્ર - સ્વજનની ગરજ સારે છે

❧ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મૌનમા જ છે

મૌન એ જ મૂર્ખાઓનો સાત અલ્કાર છે

❧ કવિઓ તા ચિત્ત વિના પણ વૈભવશાસ્ત્રી હોય છે

❧ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસડ નથી

❧ વિદ્યાવિદ્વેષો માણસ તો નવો પશુ જ છે

પૃ. ૫૯. 'કોઈનું મનુ કરવું અને છતાં એની કરી
વાત ન કરવી' એ માણસની રાનદાની બતાવે છે

❧ સ્થમ જેવો કોઈ દ્વિતૈષી નથી

❧ ગ્રીક — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું
આભૂષ છે

❧ વૈભવની શોભા મૌજન્યમાં છે

¶ વાળીનો, સંચમ એ શરૂતાનું આભૂષણ છે.

¶ ધૈર્યશીલ પુરુષો પોતે નિધિત કરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધંમી જતા નથી.

¶ ધૈર્યશીલ ઢાઘા માણસો ન્યાયના માર્ગથી એક ઢગલું પણ આઢે જતા નથી.

¶ જેને જેને જુએ તેની તેની આગલ દીન વચન કાઢીશ નહિ.

¶ માણસ વિવેકથી ચઢ્યો કે તેનું અનેક રીતે પતન થવાનું જ.

¶ દુર્બલ લોકો નથી વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શકતા કે નથી તેમનો સદંતર ત્યાગ કરી શકતા.

¶ ગાંધેલ કે દુષ્ટ મત્રી રાહીને રાજા નાશ પામે છે.

પૃ. ૬૦. વાળીની સચ્ચાઈ એ જ મોટામાં મોટું આભૂષણ છે.

¶ તેજસ્વીપણું માણસની ઉમર ઉપર આધાર નથી રાખતુ.

¶ વઢવાન કાલ વધાનો સંહાર કરે છે, કોઈને પણ છોડતો નથી.

¶ તે સર્વસંહારક કાલને નમસ્કાર હજો

¶ સસલાનું શીંગડું કોઈ કોઈને આપી શકતુ નથી. કેમકે તેની મુદ્દલ હસ્તી જ હોતી નથી.

પૃ. ૫૮. પોતાના દ્વેષીઓનાં પણ મન રાखો.

¶ પાપકર્મમા પ્રીતિ રાखીશ મા

¶ મોંહને ઁંપેરી કાઢો.

¶ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો — ચિત્તને સ્થિર રાखો.

¶ હે ચિત્ત, હવે તો તુ પ્રસન્ન થા !

¶ વિદ્યા એ જ પરમ દેવત છે.

¶ પરદેશમા કે પ્રવાસમા હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર — સ્વજનની ગરજ સારે છે.

¶ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મોનમાં જ છે.

મોન એ જ મૂર્ખાઓનો સાસ બલવાર છે.

¶ કવિઓ તો વિત્ત વિના પણ વૈભવશાઢ્રી હોય છે.

¶ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસડ નથી.

¶ વિદ્યાવિહોણો માણસ તો નર્યો પશુ જ છે.

પૃ. ૫૯. ‘કોઈનું મલું કરવું અને છતાં એની કશી વાત ન કરવી’ એ માણસની રાનદાની ચતાવે છે.

¶ ઉદયમ જોવો કોઈ હિનૈપી નથી.

¶ ડીલ — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું આભૂષણ છે.

¶ વૈભવની શોભા મોજન્યમો છે,

¶ वाणीનો સયમ એ શરૂતાનુ આમૂષણ છે.

¶ ધૈર્યશીલ પુરુષો પોતે નિશ્ચિત કરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યા વિના થમી જતા નથી.

¶ ધૈર્યશીલ ડાહ્યા માણસો ન્યાયના માર્ગથી એક ઢગલુ પણ આઢે જતા નથી

¶ જેને જેને જુએ તેની તેની આગલ દીન વચન કાઢીશ નહિ.

¶ માણસ વિવેકથી ચલ્લયો કે તનુ અનેક રીતે પતન થવાનું જ

¶ દુર્બલ લોકો નથી વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શક્તા કે નથી તેમનો સદતર ત્યાગ કરી શક્તા

¶ ગાફલ કે દુષ્ટ મત્રી રાખીને રાજા નાશ પામે છે

પૃ. ૬૦. વાણીની સચ્ચાઈ એ જ મોટામાં મોટુ આમૂષણ છે

¶ તેજસ્વીપણુ માણસની ડમર ઉપર આધાર નથી રાખતુ

¶ ઘઢ્યાન કાલ ઘઢાનો સહાર કરે છે, કોઈને પણ છોડતો નથી.

¶ ત સર્વસહારક કાલને નમસ્કાર હજો

¶ સસલાનુ શીંગડુ કોઈ કોઈને આપી શકતુ નથી કેમકે તેની મુદ્દલ હસ્તી જ હોતી નથી

¶ સગ્ગજનો સમૃદ્ધિ આપતા પણ ઉદ્ધત ચનતા નથી

¶ સમ્પટમા ક મુલમા જ સરણી રીતે આપણી સાથે
વર્ને ડ ત જ મિત્ર વહેવાય

¶ હૃદયના ભાગ નિર્મળ રાસલો

¶ સકટ સમય માણુ ઝુલુ રાગલુ

¶ દુઝનોની ઉદ્ધતાઈ સહન કરવાનુ મને મન જ
થનુ નથી

¶ સગ્ગજનોતા આવરણની ભવ્યતા ચકિત કરે એવી
હોય છે

૫૮. ૬૧. હે માનવીઓ, કહો તો સરા, આ
ગમારમા તમને જરા સરણુ પણ મુગ્ધ જડધુ છે ?

¶ ભોગ સાથ રોગનો ભય રહેલો જ છે.

¶ ગુણીજનોને અંદરના દુષ્ટોથી ઢરવાપણુ રહે છે

¶ મપત્તિને રાજાનો ભય હોય છે.

¶ શાસ્ત્રની યાત્રતમા વાદનો (પન્થાપર્શનો) ભય હોય છે.

¶ જન્મ તો મરણે સૂધી જ રાખ્યા છે

¶ સમૃદ્ધિ કે મપત્તિને માયે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે

¶ કેડુ વિચિત્ર, કે મોદ્દને ત્વંધે અમને શરમ પા
નથી આવવી

¶ આ ભયભરી દુનિયામાં કેવલ વૈરાગ્યને જ કશાનો ભય નથી.

¶ આપણી તૃષ્ણા નથી ઘસાઈ ગઈ, પણ આપણે જ ઘસાઈ ગયા છીએ.

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે જ દરિદ્રી ગણાવો જોઈએ.

પૃ. ૬૨. અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃસ્પૃહ છીએ.

¶ ધરતીની પધારી ગાફલી ન હોય

¶ સંસાર નશ્વર જાળીને સન્તોષ વનનો આશ્રય લીધો.

¶ ચરેચર પૃથિવી જ મુંદર પધારી છે.

¶ આપણા વાહુ પૂર્તુ ડશીકું છે.

¶ એકલો યોગી જ સ્વસ્થ ચિત્તે રહે છે.

¶ જિંદગી તો મોજાના જેવી ચંચલ છે

¶ વધા પદાર્થો ચંચલ કે નશ્વર છે, કેવલ એક ધર્મ જ નિશ્ચલ છે

¶ મનને પરી પરી સમજાવડું કે આ વિશ્વ તો કેવલ ધામનો ઢગલો જ છે.

¶ જલ-તરંગના જેવી પોતાની અસ્થિર અવસ્થાનો ત્યાગ કર

¶ પરબ્રહ્મા લીન થાઉ છું

¶ મારી વચનચાતુરી મારી અંદર જ મુકાઈ ગઈ છે.

મૌખિકાશ્રવણ

પૃ. ૬૬. ટેકીલો માણસ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડતા મુરઝા આવે કે દુઃસ્થ આવે તની પરવા કરતો નથી.

૧ સર્વનો પોતાની મેલે જ પારકાના હિન માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે.

૨ સેવાધર્મ તો ભલભલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન-વિષમ હોય છે.

૩ જેમણે ક્ષીન થઈને કોઈની આગળ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું નથી તમો બાદશાહો છે એમ હું માનું છું.

૪ આ ગચ્છાર અમૃતમય છે કે વિષમય તે કહી શકાતું નથી.

૫ જે સ્ત્રીજ કેવળ રોગનું નિવારણ છે તે જાગે મુરઝા જ છે એવો આપણો મ્યાલ માન્ય થાય છે.

૬ પ્રમાદરૂપી મદિરા પીને આત્મ જગત જાગે ઉન્મત્ત થયું છે.

૭ નીચ માણસની દૃષ્ટિ જેના પર પડી તેનો કયો માન્ય મુગ્ધી રહી શકવાનો હતો ?

¶ કુદ પ્રાણી પોતે સંઘરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી તુચ્છ છે એનો હયાલ કરી જ શકતો નથી.

¶ માણસ વિવેકભ્રષ્ટ થયો કે તેનું સેંકડો રીતે પતન થયું જ જાણવું.

¶ ઘુઝડને દિવસે દેખાતું નથી તો તેમા સૂર્યનો શો દોષ ?

પૃ. ૬૬. મોંઘામૂલાં રત્નોની કિંમત ઓછી બાકનાર નાદાન રત્નપારણ્ણો જ નિંદાને પાત્ર બને છે, નહિ કે રત્નો.

¶ વસંતઋતુ વેસતાં છતાં કેરડાના ઝાડને એકે પાંદડું ન આવે તો તેમાં વસતનો કંઈ દોષ સ્વરો ?

¶ જ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં આપત્તિઓનો જાણે રાફડો ફાટયો હોય તેમ તે આવ્યા જ કરવાની.

¶ પ્રાણીઓનાં સોગટાં બનાવીને આ જગતના પટ ઉપર ભગવાન કાઢી ભગવતી કાઢી જોડે સારીપાટની રમત રમે છે.

¶ નિરંકુશ વિધિએ એવી કઈ વસ્તુ સરજી છે કે જે ચિરકાલ ટકી રહી છે ?

¶ કયો ટેકીલો માણસ પોતાના બઢ્યા પેટને કાજે 'મને કંઈક આપો' એવા શબ્દો મોઢામાથી કાઢે ?

૧૭ ગમે તરા સકટમા પડયા હોય તોપણ માણસા પાતાની યોગ્યતાને અનુરૂપ એમ જ ફલ ઇચ્છે છે

૧૮ માનીઓનો અપ્રેમર એવો સિંહ, ધીણ થયો હોય તોયે, અન્ય જનારની પેઠ કદી સૂકુ ઘાસ સાથે રારો ?

૧૯ પોતાને આદુતિ સરઢારનાર હોતાને પણ અમિ અડતાવેત વાઝાનાં જ

૨૦ ગુણરાનોનો એવો કયા ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ અચ્છી રીત વર્ણવી વસાડયા નથી ?

૨૧ કોઈ પણ વસ્તુ મહત્તરની ગણાય છે કે નમીવી, તે માગમની અસ્થ્યા, મરજ કે પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે

પૃ. ૬૭. સદ્ગુણમયના વાર્ણી માણમે કેજવેગી હાય તો તે જ એકલી તને મારી રીત શોભાય છે

૨૨ જમ કમઝના તંતુઓ હાર્યાઓને સેરી ઢાકના નથી, તેમ તેજનલા જરી તુચ્છ ધનલક્ષ્મી પડિતાને ધવનકામક થઈ ઢાકતી નથી

૨૩ મહામાગોના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી હોતી

૨૪ કલ્પનો બા આપનાં પણ વિદ્યા નામનું અન્નપ્રાપ્ત નામ પામતું નથી

¶ અમ્મિને કધો વાઙ્યો હોય તોપણ એની જ્વાઢા કઢી નીચે જતી નથી, તે તો ઉપર જ જવાની

પૃ. ૬૮. પરાર્થને જ જે સ્વાથ માને છે એવો પુરુષ જ સજ્જનોનો અગ્રેસર હોઈ શકે છે

¶ આ કર્મભૂમિમા આઢ્યા છતાં જે માણસ તપાચરણ કરતો નથી તે સ્વરેસ્વર અભાગિયો છે

¶ જો અમને જોઈને તુ મોઢુ ફરવતો હોય તો જાણજ કે અમે પણ પૂરેપૂરા નિષ્ઠુહ છોએ—અમને તારી કશી પઢી નથી

¶ હે મિત્ર, આ ઢુનિયામા ઢાઢ્યા માણસ માત્ર તપ સિવાય ઢીજી શ્રેયસ્કર (કલ્યાણકારક) વસ્તુ નથી

¶ માણસની આ ઢુનિયામા ઢધી જ વસ્તુઓને માથે ભય જ્ઞજ્ઞમે છે કેવલ ઢૈરાગ્ય જ એક એની વસ્તુ છે કે જેને કશાનો ઢર નથી

¶ ઢૈરાગ્ય કે ઉપશાન્તિમા જેમનુ ચિત્ત ચોગ્લિ છે તેવાઓને માટે ઘર કે વન સરખુ જ છે

¶ જ્ઞાનનો ઢીપ એવો શકર ઢોગીઓના અતઃકર્ણરૂપ ઘરમાં પ્રકાશમાન ઢિરાજે છે

¶ જે માણસ સાહિત્ય-સગીત-કે કઢ્યા-ત્રિહોળો છે, તેને શોગઢા-પૂછઢા ઢિનાનો સાક્ષાત પશુ જ જાણવો

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રૈલોક્યનુ રાજ્ય વગેરે વિષયો પળ રસહીન બને છે તેવો એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય ભોગ છે કે જે શાશ્વત ટકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોજાં, પરપોટા, વીજળીના ક્ષવકારા, પ્રમદાઓ, અગ્નિની જ્વાળાઓ, સર્પો સેમ જ નદીના પ્રવાહો — એ વધા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખે છે એવાઓની પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વત્તા અગાડ વપરાતી, તે હવે વસત જતાં વિષયી જનોને ભોગવિલાસના જુદાં જુદાં સાધનો મેળવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ બચાવવાની જ જેમને પડી છે એવા કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગળ શિર ધુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમઢની ગરમી શાથી આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે મળે દરિદ્રી કહેવાઓ, મનમાં તૃપ્તિ ઝપડ્યા પછી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રૈલોક્યનુ રાજ્ય વગેરે વિષયો પળ રસહીન બને છે તેમો એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય ભોગ છે કે જે શાશ્વત રુકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોઝાં, પરપોટા, વીજળીના શબ્દકારા, પ્રમદાઓ, અગ્નિની જ્વાળાઓ, સર્પો તેમ જ નદીના પ્રવાહો - એ વધા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો કાવૂમાં રાખે છે એવાઓની પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વત્તા અગાઉ વપરાતી; તે હવે વચ્ચત જતાં વિષયી જનોને ભોગવિલાસનાં જુદાં જુદાં સાધનો મેલ્લી આવવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ વચાવવાની જ જેમને પટ્ટી છે એવા કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગળ શિર ડુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમંડની ગરમી થાયી આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે મલે દરિદ્રી કહેવાઓ, મનમાં તૃપ્તિ ઝૂપડ્યા પટ્ટી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

सद्वोधशतकमां आवेलां वृत्तो

संस्कृत छंदशास्त्रमा पद्यना के छन्दना वे प्रकार कहा छे १ वृत्त, २ जाति. वृत्तनु बधारण श्लोकना चरणमा आवता अक्षरोनी निश्चित सख्या तथा दरेक अक्षरना गुरुलघुत्वने धोरणे रचायेलु होय छे, ज्यारे जातिनु बधारण दरेक चरणमा कुल कंटली मात्रा होय ते उपर आधार राखे छे

वृत्तमा आवता अक्षरोना गुरुलघुत्वनो क्रम दर्शाववानी समबद्ध माटे वृत्तना चरणना गण कल्पेला छे दरेक गणमा त्रण त्रण अक्षर होय छे एवा गण आठ छे गणनु बधारण गुरुलघु अक्षर उपर आधार राखे छे अक्षर 'एक स्वरनो' के 'स्वर साथे एक के बधारै व्यजननो' बनेलो होय छे. लघु के गुरु अक्षर तंतमाना ह्रस्व के दीर्घ स्वर उपर आधार राखे छे

अ, इ, उ, ऋ, लृ एटला स्वरो ह्रस्व छे वाक्कीना बधा स्वरो दीर्घ गणाय छे. कोई पण अक्षरनु गुरुलघुत्व तेमा आवता स्वर उपर आधार राखे छे ह्रस्व स्वरवाटो अक्षर लघु गणाय छे तम ज दीर्घ स्वरवाटो अक्षर गुरु कहेवाय छे

पण जो कोई लघु अक्षर पछी अनुस्वार, विसर्ग, के जोडाक्षर आवे तो ते अक्षर सामान्यपणे गुरु बने

છે. શ્લોકના ચરણને અન્તે આવતો લઘુ અક્ષર ઘટતની આવશ્યકતા હોય તો ગુરુ પણ બની શકે છે.

સાનુસ્વારથ દીર્ઘથ વિસર્ગો ચ ગુરુર્ભવેત્ ।

વર્ણઃ સયોગપૂર્વથ તથા પાદાન્તગોઽપિ વા ॥

લઘુગુરુનાં ચિહ્નો દ્વારા ગણો નીચે મુજબ બતાવી શકાય લઘુ માટે ~ ચિહ્ન તથા ગુરુ માટે - ચિહ્ન વપરાય છે એવી જ રીતે લઘુ અક્ષર બતાવવા માટે લ (~) અને ગુરુ અક્ષર બતાવવા માટે ગ (-) ચિહ્ન વપરાય છે

ય	~	-	-	મ	-	~	~
ર	-	~	-	જ	~	-	~
ત	-	-	~	સ	~	~	-
મ	-	-	-	ગ	-		
ન		~	~	લ	~		

દરેક ગણમા લઘુ ગુરુ અક્ષર કયા ક્રમે આવે છે તે સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય તેટલા માટે નીચેની કારિકા ઉપયોગી થશે

આદિમધ્યાવસાનેષુ ય-ર-તા યાન્તિ લાઘવમ્ ।

મ-જ-સા ગૌરવ યાન્તિ મ-નોૌ તુ ગુરુલાઘવમ્ ॥

માત્રાને હિરાંબે હસ્ત સ્વરની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા તથા પ્લુતની ૩ કે તેથી વધારે માત્રા ગણાય છે

ચરણમા ઝ્યા સાસ લેવા થોમવા ઝેબુ હોય છે તે સ્થાનને યતિ કહે છે ચરણમા કેટલા અક્ષર પછી યતિ

આવે છે તે સહ્યા પૌરાણિક નમોથી બતાવવાનો
રિવાજ છે જેમ કે

ગુણ	= ૩	ગ્રહ	= ૧
અમ્યુધિ, વેદ	= ૪	રુદ્ર	= ૧૧
રસ	= ૬	સૂર્ય	= ૧૨
નગ, લોક, મુનિ, હય	= ૭	સૂર્યાશ્વ	= ૧૨, ૭
વસુ, ભોગી	= ૮		

સદ્બોધશતકમા આવેલાં ધૃત્તોની રચનાની માહિતી
નીચે આપવામા આવી છે

દરેક ધૃત્તમા અક્ષરોના ગણ વ્યા ક્રમમા આવે છે તે
ચતાવી, પછી ચતિ વ્યા આવે છે તે કૌંસમા આકા દ્વારા
બતાવ્યુ છે

અનુષ્ટુપ-આ ધૃત્તના દરેક ચરણમા આઠ અક્ષર
હોય છે એના વ્યાહ્યા નાચે મુજબ છે

શ્લોકે પષ્ઠ ગુરુ જ્ઞેય, સર્વત્ર લઘુ પદ્મમમ્ ।

દ્વિચતુ પાદયોર્દ્વસ્વ સપ્તમ, વીર્ધમન્યયો ॥

શ્લોકના દરેક ચરણમા છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ તથા પાંચમો
અક્ષર લઘુ હોય છે, વીંના અને ચોથા ચરણનો સાતમો
અક્ષર લઘુ તથા વાકીના એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા
ચરણનો સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે વાકીના અશ્વરો
માટે કોઈ ખાસ નિયમ નથી

અન્યાસીઓ માટે અનુષ્ટુપની નીચેની વિશેષ વ્યાખ્યા
ઉપયોગી પડે:

આચન્તવશરો ત્યક્ત્યા ગગયંદૈ પદ્ધરાન્ ।
ચરણે વિપમે વજ્યૌ નસૌ ઓ પ્રથમે ગૌ ॥
સમે તુ નસરા વજ્યા ગૌ પ્રથમ એવ તે
અતિવાર્યઃ સમે પાદે દ્વિતીયે જગણો ગૌ ।
વિપમે તુ જતૌ વજ્યૌ પાદમધ્યે ન વિપ્રમઃ ॥

ઉપજાતિ—ના ચરણમાં ૧૧-૧૧ અક્ષરો હોય
છે. દ્વન્દ્રવજ્રા તથા ઉપેન્દ્રવજ્રા વૃત્તોનું મિશ્રણ પાંચે આ
વૃત્ત પને છે

શ્યાદિન્દ્રવજ્રા યદિ તૌ જગૌગઃ ૫.૬
ઉપેન્દ્રવજ્રા જતજાન્તો ગૌ ।
અનન્તરોદીરિતલક્ષ્મભાજી
પાદૌ ચરીયાવુપજાતયસ્તાઃ ॥
ત ત જ ગ ગ । જ ત જ ગ ગ
(૫.૬) (૫.૬)

શાલિની — ૧૧ અક્ષરી ચરણ છે.
માતૌ ગૌ ચેષ્ટાલિની વેદલોકૈઃ ।
મ ત ત ગ ગ (૪.૭)

દ્રુતચિલંચિત — ૧૨ અક્ષરી ચરણ છે.
દ્રુતચિલંચિતમાદ નમો મરો ।
ન મ મ ર (૪.૮ અપરા ૪.૪.૪)

वंशस्थ — १२ अक्षरी चरण छे
जतौ तु वंशस्थमुदीरित जरौ ।
ज त ज र (५ ७)

वसन्ततिलका — १४ अक्षरी चरण छ.
उक्ता वसंततिलका तभजाजगौग ।
त भ ज ज ग ग (८ ६)

मालिनी — १५ अक्षरी चरण छे
ननमययुतय मालिनी भोगिलोकै ।
न न म य य (८ ७)

पृथ्वी — १७ अक्षरी चरण छे
जसौ जसयला वसु-ग्रह-यतिध्व पृथ्वी गुरु ।
ज स ज स य ल ग (८ ९)

मन्दाक्रान्ता — १७ अक्षरी चरण छे
मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो मनौ तो मयुग्मम् ।
म भ न त त ग ग (४ ६ ७)

शिखरिणी — १७ अक्षरी चरण छे
रसैरुद्वैष्टिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी ।
य म न स भ ल ग (६.११)

हरिणी — १७ अक्षरी चरण छे
नसमरसलाग पङ्क्तेद्वैर्हयैर्हरिणी मता ।
न स म र स ल ग (६ ४ ७)

શાર્દૂલવિક્રીઢિત — ૧૧ અશરી ચરણ છ

સૂર્યાશ્વૈરિદિ મ સજૌ સનતગા શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્ ।

મ સ જ સ ત ત ગ (૧૦ ૭)

સ્રગ્ધરા — ૨૧ અશરી ચરણ છ

સ્રઘ્નૈર્યાના પ્રયણ ત્રિ-મુનિ-ચિ-ચુતા સ્રગ્ધરા કીર્તિતયમ્ ।

મ ર મ ન ય ય ય (૭ ૭ ૭)

આર્યા — આ માત્રાઘૃત છ એનુ વધારણ ચરણની
કુલ માત્રાઓ ઉપર આધાર રાખે છે તના વ્યાખ્યા નીચ
મુજબ છે

યસ્યા પાદે પ્રથમ દ્વાદશ માત્રાસ્તથા તૃતીયઽપિ ।

અષ્ટાદશ દ્વિતીય ચતુર્ધક પચ્ચદશ સાઽઽર્યા ॥

(૧૨ ૧૮ ૧૨ ૧૫)

ધીજો લીટી પહેલી લીટી જર્જો જ ગ્રાસ માત્રાના
લાપી હોય તો તે માત્રાઘૃતને આર્યા ન કહેતા મીતિ
કહે છે

श्लोकोनी मूचि

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अरण्यमकारणं	२०	उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	१९
अकिञ्चनस्य	२४	उदन्वच्छन्ना भूः	२८
अज्ञानन्दाद्वात्म्यं	३६	एते रात्पुष्पाः	२८
अज्ञः सुखमाराध्यः	१५	ऐश्वर्यस्य विभूषणं	२३
अधिगतपरमार्थान्	३२	कदर्थितस्यापि हि	१०
अभिमुखनिहतस्य	२२	करे श्लाघ्यस्त्यागः	२१
अभिमतमहामानं	५२	कर्मायत्तं फलं	४४
अभुक्तायां यस्यां	३७	कान्ताकटाक्षविशिखा	५४
अगीषो प्राणानां	३९	किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	४२
अम्भोजिनीवनं	१७	किं कूर्मस्य भ्रम्यया	२७
अवश्यं यातारः	४३	किं तेन हेमगिरिणा	२९
अहौ वा हारे वा	४३	किं वेदैः स्मृतिभिः	४९
आशा कीर्तिः पालनं	८	कृमिकुलचितं	३०
आदित्यस्य गतागतैः	५१	कृशः क्वाणः रजः	५३
आरम्भगुर्वी क्षयिणी	२०	केयूरा न विभूषयन्ति	१३
आलस्यं हि मनुष्याणां	३	को न याति वशं	४
इतः स्वपिति केशवः	२८	क्वचिद् भूमौ शायी	२१
इत्येतस्मिन् वा	४६	क्वचिद्दीणावाद्य	४०

क्षणं षालो भूत्वा	५१	दान भोगो नाश.	४
क्षान्तं न क्षमया	४५	दिशालाघनचिह्नं	१३
क्षान्तिधेदनलेन	३४	दीना दीनमुखैः	४५
क्षीरेणात्मगतोदकाय	१८	दुर्जनः परिहर्तव्यो	८
क्षुत्क्षामोऽपिजरा	२६	धन्याना गिरिकन्दरे	४३
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः	२६	न कश्चिन् चण्ड	१५
खलोक्षापा खोडाः	४५	नमस्यामो देवान्	४४
गङ्गानरक्षहिम	३८	न संसारोत्पन्न	५१
गङ्गातीरे हिमगिरि	४२	नम्रत्वेनोन्नमन्त	२७
गुणपदगुणपद्मा	२२	नायं ते समयो	३५
चला लक्ष्मीः चला	१४	निन्दन्तु नीतिनिपुणाः	८
चाण्डालः किमयं	४९	पद्माकरं दिनकरो	२१
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	१०	परिचरितव्या सन्त.	५
जाड्यं धियो हरति	२२	परिवर्तिनि संमारे	६
जाड्यं ह्रीमति गण्यते	३२	परेषां चेतामि	३९
जातः कूर्मः स एहः	४७	पानालमाचिन्ति	२४
ज्ञानं यतो मानं	५३	पानालाग्न विमोचिनो	४७
तपस्यन्तः सन्तः	४०	पानितोऽपि वरापतिः	१०
तार्कान्द्रियाणि	३१	पापान्निरयति	९
तुङ्ग वेश्म	४१	प्रदान प्रच्छन्न	२५
तृष्णां छिन्धि	१६	प्रदान्तशाग्रार्थ	४८
तमेव चातकाधार	१८	प्रसन्न मणिमुद्गरे	३१
त्वं राजा ययम	३७	प्रागापातान्निवृत्ति.	३३
ददतु ददतु गालीः	१७	प्रायः कन्दुसपातेन	१०

प्रारभ्यत न खलु	७	यद् वयत्र मुहुं	४१
प्रियसख विपद्	५२	यावत्स्वस्यमिदं	३६
प्रिया न्याय्या वृत्ति-	२५	या साधूंश्च खलान्	३४
फलमलमशनाय	३६	यूयं वयं वयं यूय	४
घोद्धारो मत्सरप्रस्ताः	१४	येनैवाम्बरराण्डेन	५
मद्भक्षानविवेकिनो	४६	येषां न विद्या	३
ब्रह्मा येन कुलालं	४४	ये संतोषमुखप्रबुद्धं	३०
ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं	३८	रसतत्वं कमलानां	१५१
भयन्ति नम्रास्तरवः	९	रत्नैर्महार्हैः	७
भोगा न भुजताः	६	राजनू दुधुक्षसि	१७
भोगा भट्गुरवृतयो	५०	रे रे चातक	१४
श्रान्तं देशमनेकं	३५	लज्जागुणौघजननी	२७
मनसि वचसि वाये	२६	लभेत सिकतासु	३१
मातर्मैदिनि तात	५०	लांगूलचालनमधः	७
माने म्लायति	५२	लाभश्चेदगुणेन	१६
मालतीकुसुमस्यैव	६	वने रणे शत्रुं	३४
मृगमीनसम्जनानां	५	वयमिह परितुष्टाः	१४
मृत्पिण्डो जलरंखया	३८	वर पक्षच्छेदः	२९
मौनान्मूकः	२४	वरं पर्वतदुर्गेषु	६
यत्रानेके कचिदपि	३५	बहति भुवनश्रेणी	२५
यदचेत्तनोऽपि	१९	बहिस्तस्य जलायते	२३
यदा त्रिष्विज्जोऽहं	१५	वितीर्णे सर्वस्वे	४८
यदासीदज्ञान	४९	विद्या नाम नरस्य	१३
यदि नाम दैवगत्या	१९	विपदि धैर्यम्	२०

विपुलहृदये. धन्यै	३७	सपत्सु महता चित्त	८
विरम विरसायासाद	४८	समारम्भा भग्ना	४०
व्याघ्रीव तिष्ठति	२३	साहित्यसंगीतकलाविहीन°	३
व्याल बालभृणाल°	३०	सिंह शिशुरपि	१९
शास्त्रोपस्कृतशब्द°	३२	सिंहो बली	५३
शय्या शैलशिला	५०	स्थाल्या वैदूयेमया	२९
श्रोत्र श्रुतेनैव	९	स्वल्प स्नायुवसा°	३९
सतप्तायसि सस्थिनस्य	१८	हर्तुर्याति न गोचर	३३

काका कालेलकरनां पुस्तको

कालेलकरना लेखो	३—०—०
जीवननो आनद	१—८—०
जीवनभारती	२—८—०
जीवनसंस्कृति	२—८—०
हिमालयनो प्रवास (त्रिप्पण साये)	१—०—०
ब्रह्मदेशनो प्रवास	०—३—०
स्मरणयात्रा	१—८—०
जीवता तहेवारी	०—१२—०
लोकमाता	०—६—०
ओतराती दीवालो	०—६—०
जीवनविकास	बीजी आचृति छपाशे

नवजीवन प्रकाशन भदिर
अमदावाद